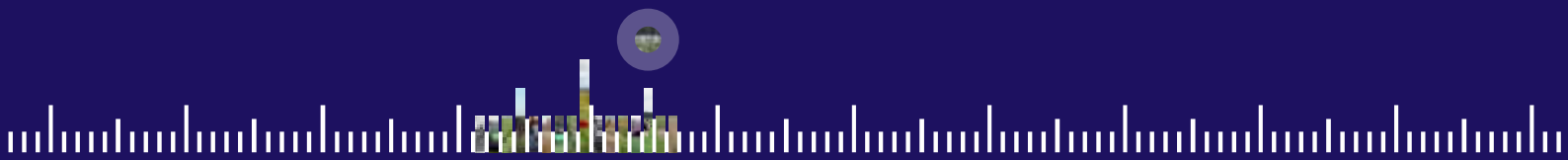

DWARS DENKENDEN SAMEN DOEN

EEN KLEINE SCHETS VAN VIJFTIG JAAR LANDBOUW EN MILIEU (1971-2021)

2011 Dwars denken, samen doen

DWARS DENKEN
SAMEN DOEN

DWARS DENKEN SAMEN DOEN

Een kleine schets van vijftig jaar landbouw en milieu (1971 – 2021)

Hans Bleumink
Peter Leendertse
Adriaan Guldemon
Eric Hees
Gijs Kuneman
Frits van der Schans

1971-1981

1981-1991

1991 - 2001

2001-2011

2011-2021

INHOUD

1. 1971-1981 MILIEU OP DE AGENDA

Oplopende spanning tussen boeren en milieubeschermers 9

2. 1981-1991 SCHEUREN IN HET GROENE FRONT

Voorlopers bouwen bruggen tussen landbouw en milieu 25

3. 1991-2001 CONVENANTEN EN CERTIFICERING

De boer tussen markt, milieubeweging en overheid 41

4. 2001-2011 DUURZAAMHEID ALS MARKETINGSTRATEGIE

Landbouw tussen globalisering en regionalisering 61

5. 2011-2021 #DETOEKOMST

Nieuwe arrangementen voor de voedselproductie van morgen 81

VOORWOORD

Na een oproep in het Waddenbulletin vergaderden op 13 juni 1979 veertien belangstellenden in de Jaarbeurs in Utrecht over de oprichting van een werkgroep landbouw van de Waddenvereniging. In een turbulente vergadering werd besloten dat er een initiatiefgroep zou komen die het opzetten van een ombudsteam voor de landbouw ging onderzoeken. Deze groep bestond uit Wouter van der Weijden, Wim ter Keurs, Bart Edel, Jan Boom, Rob Schröder en mijzelf. Dat ombudsteam zou individuele en groepen boeren die geen behoefte hadden aan grootschalige ruilverkaveling, maar wel aan verbetering van hun productieomstandigheden, advies kunnen geven als alternatief voor de bestaande landbouwvoorlichting. Zo werd de basis gelegd voor CLM, het Centrum voor Landbouw en Milieu.

In zijn eerste jaren verwierf CLM snel een invloedrijke positie in kringen van landbouw, milieu en natuur; de tijd was rijp en de behoefte groot. Het elkaar beschieten vanuit loopgraven werd langzamerhand vervangen door het zoeken naar oplossingen in beider belang. Daarbij speelde de werkwijze van CLM om bij elk project een groep praktiserende boeren te betrekken, een belangrijke rol. Ook bij politiek en overheid sloeg dit aan.

Dit boek markeert dertig jaar CLM. De omgeving is flink veranderd en niet alleen overheden, maar ook ketenpartijen sturen nu op duurzaamheid in de landbouw en voedselproductie. Tegenwoordig vaak samen met – in plaats van lastig gevallen door – milieu- en dierenwelzijnsorganisaties. Maar de rol van CLM is nog altijd actueel.

Overheden en de sector hebben nog steeds de neiging ‘de verkeerde kant uit te redeneren’. Ze gaan bijvoorbeeld uit van aantallen dieren en een resulterend mestoverschot dat moet worden weggewerkt. Waarom niet uitgaan van het zo optimaal mogelijk benutten van 2 miljoen hectare landbouwgrond, wat de ruimte bepaalt voor productie? Een echt integrale benadering ontbreekt nog bij de overheid en bedrijfsleven. Ziedaar de opgave voor CLM: een integrale visie en aanpak uitwerken met de praktijkervaring van veehouders en akkerbouwers als belangrijke input.

Als ik terugkijk over de jaren, dan stel ik vast dat CLM het eerste decennium vooral gefinancierd werd door de rijksoverheid en een geweldige invloed had op het prille milieubeleid voor de landbouw. Daarna is een verbreding opgetreden naar andere overheden en marktpartijen. Wouter heeft daar met zijn creativiteit en niet aflatende drive steeds een aanjagende en leidende rol in gespeeld. Dat mag nog wel even doorgaan.

We staan nu op een punt dat er bij veel landbouwbestuurders en beleidsmakers het besef leeft dat het anders, beter moet en ook kan. Maar zij houden elkaar in de houdgreep van (deel)belangen en de zorg om ‘Brussel’. Een derde partij blijft nodig om de oplossing te helpen verwoorden en doorwerking te laten krijgen.

Felix Luitwieler
Ministerie van I&M
Voorzitter bestuur CLM van 1980 tot 1985

1971-1981

1974 Minister van Landbouw Fons van der Stee spreekt boeren toe tijdens een protestbijeenkomst in stadion Galgewaard, Utrecht.

1945 'Nooit meer hongervinter'

I. MILIEU OP DE AGENDA

Oplopende spanning tussen boeren en milieubeschermers

Op 23 maart 1971 verzamelden bijna honderdduizend Europese boeren zich in Brussel om te protesteren tegen de dalende landbouwprijzen en de plannen om het Europese landbouwbeleid drastisch te hervormen. De boeren waren woest en de protestactie eindigde in een veldslag. Tientallen auto's gingen in vlammen op, etalages sneuvelden. Een Waalse boer vond de dood en er vielen 140 gewonden. De hervormingen kwamen er uiteindelijk niet, maar achteraf was het boerenprotest van 23 maart misschien wel het einde van het tijdperk waarin de landbouw het vanzelfsprekende alleenrecht had op het platteland – ook in Nederland.

Na de Tweede Wereldoorlog was Nederland in sneltreinvaart begonnen aan de wederopbouw van het land. Tegen het steeds grimmiger decor van de Koude Oorlog werd de basis gelegd voor de moderne Nederlandse verzorgingsstaat. De Limburgse mijnen werkten op volle toeren, Rotterdam werd een wereldhaven en bij Slochteren werd een gasbel ontdekt, waarop de Nederlandse economie decennia lang zou drijven. De televisie deed zijn intrede, evenals de vrije zaterdag en de AOW. Steeds meer mensen hadden een eigen auto. In 1965 werd de magische grens van 1 miljoen personenauto's bereikt.

Hoewel het aanvankelijk even duurde – in 1951 waren sommige landbouwproducten nog altijd op de bon – groeide de welvaart spectaculair, evenals het consumptiepatroon. Op het platteland maakte het paard plaats voor de trekker en de melkbus voor de melktank. Dat was voor een belangrijk deel het werk van de socialist Sicco Mansholt, die van 1945 tot 1958 minister van Landbouw,

Visserij en Voedselvoorziening was. Onder zijn leiding ging het Nederlandse platteland rigoureuus op de schop. 'Nooit meer Hongerwinter', was het devies. Schaalvergroting en mechanisatie waren de toverwoorden. Houtwallen werden opgeruimd, beken rechtgetrokken, kavels vergroot. Alleen voor grote, moderne bedrijven was er ruimte. Arbeid maakte plaats voor machines, krachtvoer en kunstmest. In 1970 kon een melkveehouder in zijn eentje vijf keer zo veel koeien melken als in 1950.

Marktordening

In 1958 werd Mansholt de eerste landbouwcommissaris van de juist opgerichte Europese Economische Gemeenschap. Met het Verdrag van Rome trad in 1962 ook het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) in werking, dat Mansholt zo ongeveer eigenhandig had vormgegeven. Kern van het GLB was dat er voor de zogenaamde marktordeningsgewassen – graan, zuivel en suiker – (hoge)

1950 Nederland telt 250.000
boeren en tuinders

1954 Oprichting
Landbouwschap

De legendarische boterbergen, resultaat van het doorgeslagen EEG-landbouwbeleid

garantieprijs kwamen. Binnen de EEG werden alle handelsgrenzen geslecht; naar buiten toe werden hoge tariefmuren opgeworpen, zodat de Europese landbouw zich ongestoord kon ontwikkelen. Zo kon een stabiele markt ontstaan, waarin de Europese voedselvoorziening veilig werd gesteld en het voedsel betaalbaar bleef. Bovenal zou de landbouwbevolking eindelijk een redelijke levensstandaard krijgen. Kleine familieboerderijen moesten plaatsmaken voor rationeel gerunde bedrijven. Duur was het wel – zo'n 30% van het Europese budget werd opgeslokt door de landbouw – maar het wérkte. Binnen tien jaar waren de tekorten weggewerkt en had de EEG te kampen met melkplassen en boterbergen, die ook met Joris Driepinter – 'drie glazen melk per dag' – en spotgoedkope kerstboter maar niet wilden slinken.

Om die enorme overschotten weg te werken werden graan en zuivel tegen ramsjprijzen op de wereldmarkt gedumpt. Dat kostte de EEG handenvol geld; aan de boeren betaalde ze immers een hoge garantieprijs terwijl ze er op de wereldmarkt nauwelijks iets voor kreeg. Bovendien ontwrichtten de dumppraktijken de landbouwconomieën in de Derde Wereld, waar kleine boeren niet konden concurreren tegen het gesubsidieerde Europese graan.

Landbouwcommissaris Sicco Mansholt was misschien wel de eerste die zag dat het zo niet langer ging. Al in 1969 lanceerde hij het plan om de overproductie structureel op te lossen en het GLB te hervormen – een voorstel dat in 1971 door de Commissie werd overgenomen. De garantieprijs moest omlaag en de productie flink naar beneden: er moesten – op z'n Russisch, alsof het een planeconomie betrof – vijf miljoen boeren afvloeien en vijf miljoen hectaren landbouwgrond uit productie genomen worden. Maar de landbouwlobby was zo sterk dat het plan het niet haalde. Het gevolg was dat de overschotten in de loop van de jaren zeventig steeds groter werden en de garantieprijs steeds sterker onder druk kwamen te staan, waardoor er ieder jaar

opnieuw spanningen waren tussen boeren en 'Brussel'. Kleinere en grotere boerenacties waren het gevolg – hoewel die nooit meer de omvang van die van 23 maart 1971 zouden evenaren.

Het Groene Front

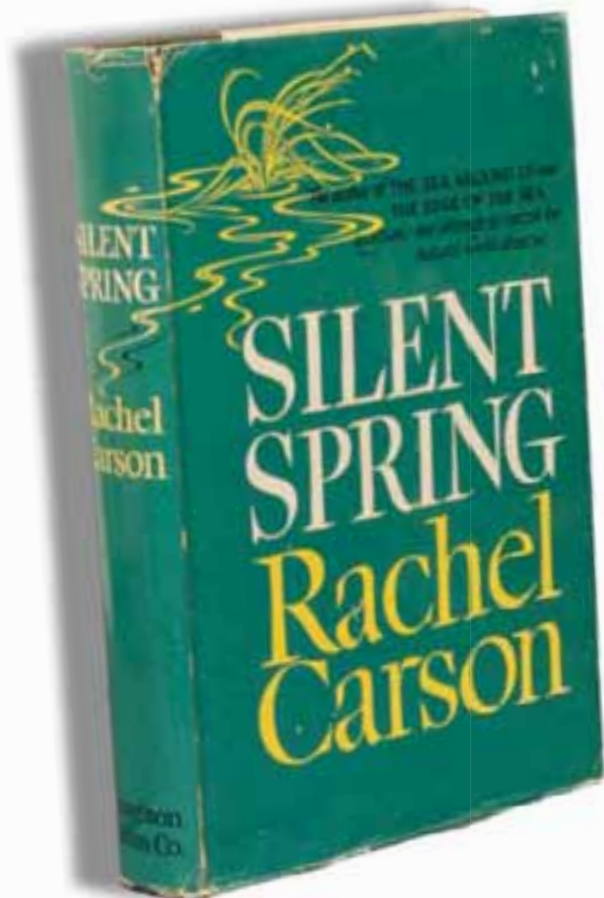
Hoewel de landbouw zich in heel Europa stormachtig ontwikkelde, was Nederland de ware kampioen van de landbouwvooruitgang. In twintig jaar tijd was Nederland van netto landbouwimporteur de vierde landbouw-exporteur van de wereld geworden, na landbouwreuzen als de Verenigde Staten en Frankrijk. Naast het gunstige klimaat en de grootschalige ruilverkavelingen moest die razendsnelle ontwikkeling vooral op het conto geschreven worden van wat het 'OVO-drieluik' werd genoemd, de innige band tussen landbouwonderzoek, -voorlichting en -onderwijs. Wetenschappelijke inzichten en nieuwe productietechnieken – van rassenveredeling en voedersystemen tot waterhuishouding en oogsttechnieken – vonden daardoor razendsnel hun weg naar het boerenbedrijf, waar hoogopgeleide boeren hun oogsten tot dan toe tot ongekende hoogten wisten op te voeren. Rond 1950 produceerden de Nederlandse melkveehouders bijvoorbeeld zo'n 5 miljoen ton melk per jaar; twintig jaar later was dat al zo'n 8 miljoen ton – en de echt spectaculaire stijging moest toen nog komen.

Er was bovendien brede overeenstemming over de richting waarin de landbouw zich moest ontwikkelen. Het ideaalbeeld van het 'koploperbedrijf' – want zo werd de stralende droom van het moderne landbouwbedrijf genoemd – werd in politiek opzicht bijzonder effectief ondersteund door het 'Groene Front'. Dit was het stille verbond tussen het ministerie van Landbouw en Visserij (dat van 1959 tot 1994 onafgebroken in handen zou zijn van de drie christelijke partijen, later het CDA), de (christelijke) landbouwwoordvoerders in de Tweede Kamer – die toen nog een aanzienlijk deel van de Kamerzetels

1962 Publicatie *Silent Spring* van Rachel Carson

1962 Verdrag van Rome – start Gemeenschappelijk Landbouwbeleid

1970 200.000 boeren en tuinders in Nederland

Silent Spring van Rachel Carson was de *wake up call* voor het gevaar van het gebruik van pesticiden in de landbouw

bezetten – en de georganiseerde landbouw, die bestond uit het in 1954 opgerichte Landbouwschap (waarvan iedere boer verplicht lid was, en dat ondermeer zitting had in de Sociaal Economische Raad), en de (regionale) standsorganisaties, keurig georganiseerd volgens de demarcatielijnen van verzuild Nederland. Het waren in de praktijk drie handen op één buik. Het landbouwbelang stond voorop. Historici noemden die tijd naderhand de ‘serene periode’ – dissonanten waren nauwelijks te horen.

Silent Spring

Begin jaren zeventig had het Groene Front niet alleen met (dreigende) prijsdalingen te maken, ook op het gebied van natuur en milieu kwam er langzamerhand steeds meer druk op de landbouw.

In de jaren zestig was steeds duidelijker geworden dat aan de economische groei en welvaartsstijging ook een schaduwzijde kleefde – die van vervuiling en aantasting van de natuur. Aanvankelijk was daarbij vooral de industrie in beeld, met zijn walmende schoorstenen en ongelimiteerde afvallozingen op rivieren en kanalen. De visstand in de grote rivieren was dramatisch teruggelopen – iedereen kon dat zien. En in bijvoorbeeld de Veenkoloniën dreef een dikke laag stinkende drab op de kanalen, afkomstig van de strokartonfabrieken.

Maar langzamerhand werd duidelijk dat ook de moderne landbouw schadelijk was voor het milieu – en aanvankelijk was daarbij vooral het gebruik van bestrijdingsmiddelen in beeld. Al in 1962 had de Amerikaanse onderzoekster Rachel Carson met haar boek *Silent Spring* laten zien hoe landbouwgif – bedoeld om schadelijke insecten in gewassen te doden – zich ophoopte in het lichaam van roofdieren, die er uiteindelijk aan stierven – een inzicht dat C.J. Briejer in zijn boek *Zilveren Sluiers en Verborgene Gevaren* in 1967 naar de Nederlandse situatie vertaalde. De kikkers waren uit de sloten verdwenen, met in hun kielzog de ooievaars. Bijna nergens meer cirkeleden

buizerds in de lucht of waren biddende valkjes te zien. Hun broedsel kwam niet meer uit, jonge vogels stierven. De grote stern was uit de Waddenzee verdwenen omdat het zeewater was vergiftigd.

De studentenprotesten, in de zomer van 1968, hadden een nieuw maatschappelijk elan losgemaakt, en overall schoten actiegroepen uit de grond die zich keerden tegen alle mogelijke facetten van het ongebreidelde vooruitgangdenken – ook op het gebied van natuur en milieu. In 1971 werd Milieudefensie opgericht en in 1972 Stichting Natuur en Milieu – bewegingen die in datzelfde jaar een krachtige impuls kregen met de publicatie van *Grenzen aan de Groei*, het rapport van de Club van Rome. Ondersteund met voor die tijd indrukwekkende modelberekeningen liet het rapport zien dat de natuurlijke hulpbronnen op aarde beperkt waren en dat doorgaan op de ingeslagen weg uiteindelijk zou leiden tot grote milieuproblemen en enorme tekorten, met alle financiële en geopolitieke gevolgen van dien – een conclusie die nog geen jaar later in zekere zin met de oliecrisis werd onderstreept.

De maatschappelijke aandacht voor natuur, landschap en milieu leidde ertoe dat ook de overheid de eerste stappen zette richting een nationaal (landbouw)milieubeleid. In 1973 verbood het ministerie van Landbouw en Visserij het gebruik van DDT, overigens niet alleen vanwege de schade aan het ecosysteem, maar ook – en misschien wel vooral – omdat DDT in Betuwse melk was aangetroffen. De maatschappelijke ongerustheid moest worden weggenomen; volksgezondheid stond voorop. Datzelfde jaar werd hexachloorbenzeen – gebruikt in de koolteelt – in Noord-Hollandse melk gevonden, en ook dat middel werd verboden.

Voor de regen binnen

Ook in de veehouderij begon de schaduwzijde van schaalvergroting en intensivering zich af te tekenen, die – indirect

– ook het gevolg was van het Europese landbouwbeleid. Om de interne Europese graanmarkt te beschermen tegen goedkope graanimporten had de EEG in 1962 zijn graanmarkt afgeschermd met hoge invoertarieven. Maar om dat internationaal voor elkaar te krijgen was de EEG tijdens de GATT-onderhandelingen van 1962 akkoord gegaan met de afspraak dat andere voedergewassen vrijelijk ingevoerd konden worden – en dat gebeurde massaal. Vooral via Rotterdam kwamen enorme hoeveelheden goedkope soja en tapioca Europa binnen, die het ideale krachtvoer voor een groeiend leger varkens en kippen bleken te zijn. Het ‘Gat van Rotterdam’ zorgde in de jaren zestig voor een spectaculaire groei van de varkenshouderij in Zuid- en Oost-Nederland.

Meteen in haar eerste rapport uit 1972 luidde de Stichting Natuur en Milieu de noodklok over de intensieve veehouderij. In het geruchtmakende *Bio-industrie*, Augiasstal in milieu en landschap wees de Stichting op de toenemende bodem- en watervervuiling door het ongecontroleerd uitrijden van grote hoeveelheden dierlijke mest, met name op de zandgronden.

Stichting Natuur en Milieu was eerder dat jaar ontstaan uit een fusie van de Contactcommissie voor Natuur- en Landschapsbescherming, de Nederlandse Vereniging tegen water-, bodem- en luchtverontreiniging en de Stichting Centrum Milieuzorg. Met het rapport zette Natuur en Milieu de verhoudingen tussen het groene landbouwfront en de milieubeweging meteen op scherp, ook omdat het rapport tot Kamervragen leidde. Veel Kamerleden waren bezorgd over de komst van zogenaamde mammoetbedrijven, waarvoor het rapport waarschuwde. Zou het gemengde gezinsbedrijf plaatsmaken voor reusachtige industriële varkensfabrieken die het milieu nog meer zouden aantasten?

De zorgen over de negatieve milieugevolgen van de intensieve veehouderij werden gedeeld door onderzoekers van het Instituut voor Bodemvruchtbaarheid en

1971 Massale boerenprotesten tegen hervormingsplannen GLB

1971 Oprichting Milieudefensie

1972 Oprichting Stichting Natuur en Milieu

Dode vissen: symbool voor vergiftiging van het oppervlaktewater

het Rijksconsulentenschap voor Bodem- en Bemestingsvraagstukken van het ministerie van Landbouw en Visserij. Al vanaf eind jaren zestig waarschuwden ze voor overbemesting en pleitten ze voor een meststoffenbalans, terugdringing van de kunstmestgift (waarbij tot dan toe geen rekening werd gehouden met de meststoffen uit dierlijke mest) en een veedichtheidsnorm, die de ongebreidelde groei van de veestapel moest voorkomen.

Het Groene Front wist de kritiek echter te weerleggen, door te wijzen op de belofte van technische vooruitgang. Hoewel het juist opgerichte ministerie voor Volkshuisvesting en Milieuhygiëne in 1972 in de Urgentienota Milieuhygiëne erkende dat er plaatselijk sprake was van mestoverschotten, verwachtte het ministerie dat eventuele problemen binnen enkele jaren opgelost zouden zijn, ondermeer door de oprichting van mestbanken. Ook autonome ontwikkelingen in de landbouw zouden bijdragen aan de oplossing van het probleem: “De toename van de belangstelling voor verbouw op de zandgronden van gewassen die veel meer mest behoeven dan grasland, in combinatie met gewassen die zeer hoge mestgiften verdragen, zoals snijmaïs, zijn positieve ontwikkelingen om een mogelijke bodemverontreiniging door mest te voorkomen.”

In 1974 kwam Landbouwminister Fons van der Stee (KVP; één van de partijen die later zou opgaan in het CDA) met een eigen nota over Intensieve Veehouderij, met een eveneens geruststellende boodschap. Het plafond, stelde de minister, lag pas bij zeven miljoen varkens, en varkens zouden in hoofdzaak een neventak bij de melkveehouderij blijven – en dus grondgebonden. Er was meer dan genoeg ruimte voor ‘landbouwkundige recycling’ van varkensmest, en daarom waren aanvullende regels niet nodig. Als er al problemen zouden ontstaan, waren die met technische maatregelen op te lossen – desnoods door mest naar zee te brengen.

Hoewel er in de jaren erna regelmatig gesproken werd over maatregelen om het mestoverschot te beteugelen of de bedrijfs grootte te begrenzen, bleef de intensieve veehouderij onstuimig groeien – een groei die vanaf 1978 nog eens opgezweept werd door de invoering van de VIR-premie, die het investeren in machines en gebouwen bijzonder aantrekkelijk maakte. Tussen 1970 en 1980 verdubbelde het aantal varkens van zo’n 5 naar zo’n 10 miljoen stuks; het aantal kippen groeide in die periode van 8 naar 12 miljoen.

Veehouders zelf begrepen dat het zo niet lang door kon gaan en voelden de bui al hangen. Velen besloten begin jaren tachtig nog snel een paar extra stallen te zetten en hun veestapel uit te breiden. ‘Voor de regen binnen zijn,’ heette dat. Pas in 1984 zou landbouwminister Gerrit Braks met de Interimwet komen, waarmee gepoogd werd de groeiende varkensstapel te beteugelen.

Aanvankelijk speelden markt- en ketenpartijen, zoals (zuivel)coöperaties, veilingen en supermarkten, nauwelijks een rol in het maatschappelijke debat over de landbouw. De DDT in de Betuwse melk was bijvoorbeeld vooral een zaak van de overheid geweest, die over de kwaliteit van het voedsel moest waken – uiteraard in nauw overleg met de landbouwlobby. Natuur- en milieuorganisaties probeerden in de publieke opinie en het politieke debat dan ook met name druk te zetten op overheid en landbouwlobby.

Dat marktpartijen in de jaren zeventig een ondergeschikte rol speelden, kwam vooral doordat er nog nauwelijks sprake was van marktconcentratie. Er waren veel kleine marktpartijen, die zich, ieder voor zich, niet verantwoordelijk voelden voor de ontwikkelingen in de markt. Hoewel het marktaandeel van Albert Heijn tussen 1950 en 1970 behoorlijk was gestegen (van 3 naar 12%), lag het nog ver onder de huidige 33% – net als bijvoorbeeld in de zuivelverwerkende industrie. Vóór de grote fusiegolf van de jaren zeventig kende Nederland nog zo’n twintig grote regionale zuivelcoöperaties (en talloze kleintjes); in

1972 Publicatie Rapport aan de club van Rome 'Grenzen aan de Groei'

1973 Verbod op gebruik van DDT'

1975 Landbouwminister Fons van der Stee 'gegijzeld' in Winterswijk

Toen bovengronds mest uitrijden nog heel gewoon was....

1983 waren het er vijf (Campina, DMV, Frico, Melkunie en Coberco), in 1990 drie en tegenwoordig is het er nog maar één: FrieslandCampina. De onderhandelingsmacht van markt- en ketenpartijen was daardoor in de jaren zeventig nog relatief gering.

Daarnaast paste de marktbenadering niet in het toenmalige denken. De samenleving leek nog steeds maakbaar. De landbouwmarkt was in hoofdzaak het domein van de overheid. 'Brussel' bepaalde de landbouwprijzen; Den Haag was verantwoordelijk voor de kwaliteit van het voedsel en de bescherming van het milieu – en daar, bij de overheid, probeerden natuur- en milieuorganisaties hun groeiende maatschappelijke invloed aan te wenden.

'Geen verweving!'

Terwijl de overheid in het mestbeleid haar oren liet hangen naar de landbouwlobby, sloeg ze met het natuurbeleid een meer offensieve weg in. Net als rond het gemeenschappelijke landbouwbeleid kwamen overheid en boeren lijnrecht tegenover elkaar te staan.

Tot de jaren zeventig was de landbouw de natuurlijke erfgenaam van de ruimte geweest. Het landbouwareaal was decennia lang steevast gegroeid, eerst door de ontginning van 'woeste gronden' – vaak waardevolle heide- en hoogveengebieden – en later door de inpoldering van het IJsselmeer. Het areaal bos- en natuurgebieden was tot begin jaren zeventig gestaag gedaald.

Nu de landbouwproductie op peil was en duidelijk werd dat planten en dieren vaak flink te lijden hadden van de ongebreidelde groei, werd de zorg voor de natuur steeds breder omarmd. Natuurbeschermingsorganisaties bestonden al veel langer, maar vanaf het eind van de jaren zestig ontstonden steeds meer activistische natuurgroepen die zich inzetten voor specifieke natuurdoelen, zoals de Vereniging tot Behoud van de Waddenzee (1965), de Sovon (1972), Kritisch Bosbeheer (1974) en Stichting Duinbehoud (1977).

Ook binnen de overheid kreeg natuur steeds meer aandacht. Het jaar 1970 werd uitgeroepen tot Internationaal Natuurbeschermingsjaar en in 1974 formuleerde Rijkswaterstaat het tot dan toe ondenkbare idee om de Oosterschelde niet volledig af te sluiten. Zo kon de getijdenwerking behouden blijven, wat beter was voor de natuur. Zelfs in het bolwerk van het nationale veiligheidsdenken hadden ecologische principes vaste voet aan grond gekregen. Tekenend voor die veranderende houding was de reactie van minister-president Van Agt op de inpolderingsplannen voor de Waddenzee. "Pootaardappelen zijn mooi", zei hij in 1978, "maar de Waddenzee is mooier."

Dat veranderende denken deed zich ook voelen in het landelijk gebied. Begin 1975 verschenen 'drie groene nota's', de Nota Nationale Parken, de Nota Landschapsparken (met voorstellen voor de aanwijzing van een soort Nationale Landschappen avant la lettre – inclusief bijbehorende beperking voor de landbouw) en de Nota Relatie tussen landbouw en natuur- en landschapsbehoud, kortweg Relatienota.

Voor de laatste twee nota's betekenden niet minder dan een revolutie in de landbouwwereld. Tot 1975 had de scheiding van landbouw en natuur in het overheidsbeleid centraal gestaan. Landbouwgebieden werden in ruilverkavelingen optimaal ingericht. De waterbeheersing werd aangepast, beken werden rechtgetrokken, percelen geëgaliseerd, en houtwallen en overhoekjes opgeruimd. De Relatienota zette dat op zijn kop. De nota constateerde dat de modernisering van de landbouw had geleid tot een verlies van landschappelijke, cultuurhistorische en natuurwetenschappelijke waarden. Daarom moest de landbouw niet langer overal de dominante factor zijn, maar slechts één van de belangen naast natuur en landschap. In reservaatgebieden – nu nog goede landbouwgronden – moest de natuur volgens de Relatienota voorrang krijgen, en op een aanzienlijk deel van het Nederlandse landbouwareaal moesten landbouw en natuur worden verweven.

1975 Ministerie van Landbouw en Visserij komt met drie groene nota's, waaronder Relatienota

Het verdwijnen van de melkbus, symbool voor de schaalvergroting in de landbouw.

Verweving in plaats van scheiding! Op veel plekken in Nederland kwamen boeren in actie. Optimale productieomstandigheden waren een goed recht geworden, meenden ze – het gedwongen rekening houden met de natuur was een gotspe. 'Boer wil geen parkwachter worden!' stond op spandoeken langs autowegen. En toen landbouwminister Fons van der Stee in mei 1975 een werkbezoek bracht aan Proefgebied Landschapspark Winterswijk werd hem door woedende boeren urenlang de weg versperd. "Geen verweving!", eisten ze.

Jonge boeren

Terwijl het Landbouwschap, de standsorganisaties en de agrarische volksvertegenwoordigers zich in de jaren zeventig vooral bekommerden om de dalende landbouwprijzen en het tegenhouden van knellende regelgeving – en vooralsnog met succes – waren er ook boeren en tuinders die de veranderingen in de landbouw – en de negatieve gevolgen daarvan op natuur, milieu en derde wereld – op een meer constructieve manier wilden aanpakken.

Meteen na het boerenprotest van 23 maart 1971 richtten kritische Wageningse landbouwstudenten zoals Jaap Frouws en Jan Douwe van der Ploeg de Boerengroep op, die in de loop van de jaren zeventig samenwerkte met verschillende vooruitstrevende boerenorganisaties die zich verzetten tegen de dominante koploperfilosofie van schaalvergroting en rationalisering. Het was een brede waaier van initiatieven, zoals de Werkgroep Beter Zuivelbeleid (die naar alternatieven zocht voor het Europese landbouwbeleid), lokale actiecomités tegen de technocratische ruilverkavelingspolitiek en werkgroepen van vaak jonge boeren in Relatienotagebieden, zoals in Waterland, Vijfheerenland, Mergelland en de Eilandspolder – initiatieven die later de kraamkamer zouden blijken voor de agrarische natuurverenigingen die we tegenwoordig nog kennen. In 1977 richtten jonge boeren – waaronder

Gerard Titulaer en Wien van den Brink, die twee decennia later de agrarische belangenvertegenwoordiging opnieuw flink zouden opschudden – het Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt op, dat snel uitgroeide tot een kritische stem in de landbouwwereld. Het NAJK pleitte ondermeer voor het behoud van de werkgelegenheid op het platteland, voor een limiet aan de bedrijfsomvang en een rem op de ontwikkeling van mammoetbedrijven. Tweehonderd zeugen, tweeduizend vleesvarkens en tachtig melkkoeien waren voor het NAJK de bovengrens. De club stond niet afwijzend tegenover natuur- en landschapsbeheer.

Tegelijkertijd waren er binnen de milieubeweging mensen die zich steeds minder konden vinden in de verhardende en steeds verwijtender opstelling jegens boeren. In 1977 pleitte de jonge milieubioloog Wouter van der Weijden van de Werkgroep Kritische Biologie op een congres van Stichting Natuur en Milieu voor de oprichting van een ombudsteam voor boeren die zich wél wilden inzetten voor landschap, natuurbeheer en milieu – een pleidooi dat uiteindelijk in 1979 door de Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee werd overgenomen. Een half jaar later schreef de journalist en milieuvakant Bart Edel voor Milieudefensie een discussienota over 'geïntegreerde landbouw', een vorm van landbouw waarbij niet alleen voedsel werd geproduceerd maar ook landschap, natuur en energie, en waarin organisch afval hergebruikt werd – 'geen alternatieve of traditionele landbouw, maar een moderne, dynamische en efficiënte landbouw met verbrede doelstellingen'.

Om dat te bereiken, schreven Edel en zijn medestanders van de Initiatiefgroep, moest er een Centrum voor Landbouw en Milieu komen dat 'geïntegreerde' landbouwbedrijven stimuleerde en ondersteunde.

1977 Oprichting Nederlands Agrarisch Jongeren Kontakt

1977 Milieubioloog Wouter van der Weijden pleit op SNM-congres voor oprichting ombudsteam voor boeren

1979 Vereniging Behoud Waddenzee neemt pleidooi van der Weijden over

Boven: CLM stelde het vaak onzorgvuldige gebruik van bestrijdingsmiddelen aan de kaak

Onder: Illegale gifdumping leverde lokaal zwaar verontreinigde gronden op, waar het vee soms het slachtoffer van was.

Klimaatverandering ging over energie en verkeer; de landbouw was zich nog van geen kwaad bewust

SPEERPUNT BRUGGEN BOUWEN

De oprichting van CLM was een brug tussen landbouw en milieubeweging, met als eerste concrete resultaat de samenwerking tussen Waterlandse boeren en milieubeschermers, in 1981. Ook tegenwoordig is 'bruggen bouwen' een belangrijk speerpunt. Via constructieve gesprekken waarin feiten centraal staan, het wederzijds belang wordt onderkend en gezocht wordt naar alternatieve oplossingen, lukt het regelmatig om partijen bij elkaar te brengen en heldere afspraken te maken over een gezamenlijke aanpak. Zo bouwde CLM begin 2001 in Noord-Brabant een brug tussen telers en provincie over het gewasbeschermingsbeleid in de grondwaterbeschermingsgebieden. In plaats van een verbod op bestrijdingsmiddelen namen telers doelgerichte maatregelen om de uitspoeling naar het grondwater te verminderen. Anno 2011 is het uitspoelingsrisico in elf gebieden onder de norm en werken 400 telers en loonwerkers op 8000 hectare volgens de 'Schoon Water'-aanpak (www.schoon-water.nl). In sommige gebieden is de belasting van het grondwater in een paar jaar met meer dan 60% gedaald.

SPEERPUNT METEN IS WETEN

Om doelgericht maatregelen te nemen is inzicht nodig in de natuur- en milieuprestaties van het boerenbedrijf. Om die bedrijfsprestaties te meten heeft CLM verschillende praktische managementinstrumenten ontwikkeld, zoals de weidevogellineaal (in 1985), de mineralenbalans, de milieumeetlat (www.milieumeetlat.nl), de energiemeetlat, de beregeningsplanner, de natuurmeetlat, de bio-indicator, de klimaatlat (www.klimaatlat.nl), de klimaatweegschaal (www.voedingscentrum.nl/Klimaat-Test), de fyto-ondernemerscheck (www.fyto-ondernemerscheck.nl) en, in 2010, de GAIA biodiversiteitsmeetlat (online eind 2011). Momenteel werkt CLM aan een integratie van meetinstrumenten.

1980 Bart Edel schrijft voor Milieudefensie
notitie over geïntegreerde landbouw

De jaren zeventig gingen ook aan de boeren niet voorbij

**“Misschien is de gangbare
landbouw wel geïntegreerd
geworden.”**

MINI-INTERVIEW HENK DE GIER

Henk de Gier, eind jaren zeventig lid van de werkgroep Jonge Boeren in Waterland, had vanaf het begin innige contacten met CLM. De Gier werd in 1986 de eerste agrarische voorzitter van CLM.

“CLM hielp ons bij het overbruggen van het conflict met de Noord-Hollandse Milieufederatie. Dat was CLM ten voeten uit: voorlopers uit de landbouw bij elkaar brengen en uitdagen tot stappen nemen, volgens de geïntegreerde landbouw. In de loop van de jaren tachtig kwam ik in het CLM-bestuur, ook als voorzitter, maar eigenlijk bemoeide iedereen zich overal mee. We zaten met andersdenkende boeren te broeden op nieuwe ideeën, zoals de mineralenbalans. Later werden de CLM-werkgroepen opgericht, ook dat waren voor geïntegreerd werkende boeren belangrijke uitlaatkleppen. CLM is nu 30 jaar en dus volwassen. Ik mis wel eens die voorlopermentaliteit van toen. CLM is voor mij te veel een ingenieursbureau geworden, dat te veel bezig is met onderhandelen en te veel poldert. Te veel kijkt of alles wel past binnen het beleid en binnen de regeltjes. En of clubs als de Dierenbescherming en de milieuorganisaties het er wel mee eens zijn. De snelheid raakt er uit. Maar misschien heeft dat ook te maken met mijn leeftijd. En misschien is de gangbare landbouw in de afgelopen 30 jaar zelf wel geïntegreerd geworden. Toch wil ik CLM in 2011 uitdagen om de remmende voorsprong te overwinnen en duidelijk herkenbaar te blijven voor de landbouw.”

1981-1991

Bureauvergadering met vrijwel alle medewerkers van het CLM, Oudegracht, Utrecht 1987

1981 oprichting Centrum Landbouw en Milieu, Oudegracht, Utrecht

2. SCHEUREN IN HET GROENE FRONT

Voorlopers bouwen bruggen tussen landbouw en milieu

Toen CDA-partijleider Ruud Lubbers op 4 november 1982 zijn eerste kabinet presenteerde – samen met de VVD – ging het niet goed met Nederland. De economie haperde en er moest voor miljarden bezuinigd worden. ‘No-nonsense’, noemde Lubbers zijn beleid, naar het recept van zijn neoliberale voorbeelden Margaret Thatcher en Ronald Reagan. De overheid moest zakelijker opereren. Subsidies werden afgebouwd en handelsbarrières geslecht. Toch zou het tijdperk-Lubbers achteraf misschien wel het best getypeerd kunnen worden als de periode waarin het natuur- en milieubeleid tot volle wasdom kwam.

Begin 1981 wisten Bart Edel en zijn medestanders van de Initiatiefgroep geïntegreerde landbouw enkele gesubsidieerde arbeidsplaatsen te regelen, én een gratis zolderverdieping aan de Oudegracht in Utrecht. Op het zolderkamentje werkten drie mensen: Wouter van der Weijden, Ton Rennen en Niko van Brussel. Ze maakten kennis met landbouworganisaties, ministeries en onderzoeksinstituten en voerden subsidiegesprekken. Halverwege 1981 passeerde de stichtingsakte van de Stichting Centrum voor Landbouw en Milieu – CLM was geboren. Naast de drie ‘werknemers’ en Bart Edel hadden ook de ander leden van de Initiatiefgroep zitting in het bestuur van de nieuwe stichting, de Noord-Hollandse melkveehouder Sjaak Hoedjes, schapenhouder Jan Boom, de Leidse milieubioloog Wim ter Keurs, Felix Luitwieler van de Waddenvereniging en Rob Schröder van Stichting Natuur en Milieu. Ook Bart Edel werkte een blauwe maandag voor CLM, maar hij besloot al snel om zijn werkzaamheden op het

raakvlak van landbouw en milieu in de praktijk voort te zetten. Samen met zijn vrouw begon hij eind 1980 een eigen ‘energie-extensief’ melkveebedrijf in de buurt van Nijkerk, boerderij Tinteler. Het zou jarenlang de vooruitgeschoven praktijkpost van CLM zijn. Jonge CLM-onderzoekers zoals Paul Terwan, Edo Biewinga en Aad van Paasen leerden op Tinteler de kneepjes van het vak, inventariseerden er het slootkantleven en scherpten er hun kennis aan de praktijk. Aan de keukentafel ontstonden visionaire én praktische ideeën om veehouderij, natuur en milieu op een efficiënte manier te combineren. Sommige ideeën – zoals de mineralenbalans of de droom van een proefbedrijf voor de melkveehouderij met minimale emissies – zouden het landschap van het Nederlandse landbouwpraktijk ingrijpend veranderen; andere zouden uiteindelijk een stille dood sterven, zoals de grasgroei-weidevogellineaal, een hulpmiddel om op de graslandgebruikskalender de rustperiode voor weidevogels te plannen.

1981 oprichting
Vereniging Das en Boom

1981 Oprichting Samenwerkingsverband Waterland, waar boeren
en natuurbeschermers op initiatief van CLM samenwerken

1982 Ministerie van Landbouw en Visserij
krijgt er het beleidsterrein 'natuur' bij

1984 Landbouwminister Gerrit Braks komt met
Interimwet om groei varkenshouderij te stoppen

Voorhoede

Hoewel de doelstellingen van CLM vanaf het begin breed waren, lag de nadruk aanvankelijk vooral op wat later 'agrarisch natuurbeheer' is gaan heten. Dat lag voor de hand, omdat er juist op dat gebied veel gebeurde. De overheid probeerde al sinds 1975 het natuur- en landschapsbeleid uit de *Relatienota* in praktijk te brengen, dat vooral gericht was op de 'verweving' van landbouw en natuurbeheer in de zogenaamde Relatienota-gebieden. Boeren in dergelijke gebieden kregen te maken met beperkingen, maar konden daarnaast tegen een vergoeding bepaalde natuurmaatregelen treffen, zoals het onderhoud van houtwallen of het later maaien van grasland, met name bedoeld voor de instandhouding van weidevogels. Naast de traditionele natuurorganisaties ontstonden begin jaren tachtig nieuwe organisaties, zoals Landschapsbeheer Nederland en de Vereniging Das en Boom, die zich specifiek richtten op het behoud van het Nederlandse cultuurlandschap, inclusief de bijbehorende natuurwaarden – op verweving dus. Groepen jongen boeren in Relatienotagebieden wilden wel met die aanpak aan de slag, maar vonden de beheersovereenkomsten vaak veel te rigide en bureaucratisch. De pakketten waren volgens de boeren nauwelijks inpasbaar in de bedrijfsvoering, niet effectief en zouden de boer tot 'parkwachter' maken.

Meteen al in 1981 kreeg CLM contact met de Werkgroep Jonge Boeren Waterland, die het weidevogelbeheersplan voor hun gebied veel te star vond en pleitte voor een meer bedrijfsgerichte aanpak. Het leidde nog datzelfde jaar tot een samenwerkingsproject. Het ontwikkelde alternatieve beheersplan haalde het uiteindelijk niet, maar in het project hadden boeren en milieubeschermers op regionaal niveau wel voor het eerst constructief met elkaar samengewerkt – voor de pioniers van CLM het bewijs dat de filosofie om samen te werken met de 'agrarische voorhoede' levensvatbaar was. Een paar jaar later nam

CLM het secretariaat op zich van het Landelijk Overleg van Boerenwerkgroepen in Relatienotagebieden, dat tot dan toe in handen was geweest van de Wageningse Boerengroep. CLM voer een minder politieke koers en koos voor een pragmatischer en wetenschappelijker aanpak.

Het ministerie van Landbouw en Visserij had er in 1982 net de beleidsterreinen natuurbehoud en openluchtrecreatie bij gekregen, wat over en weer tot argwaan leidde. Was natuur op dat departement wel in goede handen? Werden de landbouwbelangen niet verkwaanseld? De CLM-ideeën, waarin natuur met landbouw werd verbonden, kwamen precies op het juiste moment en vonden weerklank bij enkele vooruitstrevende ambtenaren van LNV. Vanaf 1982 werden verschillende natuurbeheerprojecten van CLM gefinancierd via het COAL, het Coördinatie Onderzoek Aangepaste Landbouw. In 1985 verscheen de eerste groot-schalig verspreide brochure van CLM, 'Boeren met weidevogels', in 1987 gevolgd door een voorlichtingsvideo over weidevogelbeheer. Steeds vaker verschenen er CLM-artikelen in landbouwbladen als *Boerderij*, *Het Agrarisch Dagblad* en later ook *Oogst* – met vanaf 1990 een wekelijkse milieutip. In 1989 haalde CLM twee keer het NOS-journaal, onder andere met zijn brochure over ganzen.

CLM had zich in een jaar of vijf weten te ontwikkelen tot een professionele organisatie, met een achterban in de milieubeweging en een groeiend gezag in de landbouw-wereld. Het rapport 'Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw', dat Wouter van der Weijden samen met vier andere pioniers in 1984 voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) had geschreven, had een wetenschappelijk fundament onder de CLM-aanpak gelegd, die de weg wees naar een alternatief landbouw- en milieubeleid. CLM had een netwerk van boerenadviseurs om zich heen verzameld en in 1986 werd de Waterlandse melkveehouder Henk de Gier de eerste boeren voorzitter van het stichtingsbestuur. Naast praktische adviezen en voorlichting ging CLM zich ook steeds actiever richten op

Wouter van der Weijden en Henk de Gier, voorzitter van CLM, nemen de TROS Groen & Grondig onderscheiding in ontvangst op de Landbouw RAI, 25 januari 1990

1984 Superheffing: Brussel reguleert melkproductie via melkquota

1984 Publicatie WRR-rapport 'Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw', onder redactie van Wouter van der Weijden

1985 Introductie EKO-keurmerk

beleidszaken en eigen onderzoek, bijvoorbeeld naar slootkantbeheer in Waterland en naar de mogelijkheden voor resultaatbeloning in natuurbeheer – een aanpak die CLM later op allerlei andere beleidsterreinen met succes zou promoten: stimuleer boeren door ze te belonen en reken ze af op behaalde resultaten.

Bouwstop

Terwijl het agrarisch natuur- en landschapsbeheer – mede door het pionierswerk van CLM – in de praktijk op steeds meer steun van boeren kon rekenen, moest er op twee andere milieudossiers nog een flinke strijd geleverd worden: mest en bestrijdingsmiddelen.

Al sinds het eind van de jaren zestig was duidelijk dat de spectaculaire groei van het aantal varkens en kippen in vooral het zuiden en oosten van Nederland leidde tot overbemesting en aantasting van de bodem- en waterkwaliteit. Stikstofverliezen van meer dan 500 kg per hectare waren niet eens uitzonderlijk, terwijl de meeste gewassen hooguit 200 kg per hectare konden opnemen. Mest was voor veel veeboeren afval geworden dat gedumpt moest worden. En sommige mest bevatte zoveel koper – als groeibevorderaar aan varkensvoer toegevoegd – dat grazende schapen op overbemeste weides eraan dood gingen. De hoge mestgiften werden door het gangbare landbouwonderzoek aanvankelijk ook nog eens versterkt. Zo vond begin jaren tachtig onderzoek plaats naar de maximaal toelaatbare mestgift waarbij de maïs nog net geen schade leed. Bovendien kleefde er aan de ongebreidelde groei van de veehouderij een tweede nadeel: de uitstoot van ammoniak. Het bleek – naast de uitstoot uit industrie en verkeer – een belangrijke oorzaak van een nieuw milieuprobleem, 'zure regen', die natuurgebieden aantastte.

Aanvankelijk bagatelliseerde het ministerie van LNV de problemen en gokte het op (autonome) technische oplossingen voor het mest- en ammoniakprobleem, ook omdat het weinig zag in het meest voor de hand liggende alternatief:

productiebeheersing. De veehouderij- en exportbelangen waren nu eenmaal bijzonder groot. Maar tegelijkertijd werd – mede onder invloed van de ambitieuze VVD-minister Pieter Winsemius van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu – ook steeds duidelijker dat verdere groei van de veestapel vanuit milieukundig oogpunt onhoudbaar was, omdat bijvoorbeeld ook de kwaliteit van het drinkwater werd bedreigd. Uiteindelijk ging Winsemius' landbouwcollega Gerrit Braks in 1984 overstap en presenteerde hij de *Interimwet beperking varkens- en pluimveehouderij* – onder boeren beter bekend als 'de bouwstop'. Boeren waren woest.

Hun ondernemerschap werd beperkt door zogenaamde mestquota (die later mestproductierechten zouden gaan heten); uitbreiding van hun veestapel was niet meer mogelijk. En wat veel boeren misschien nog wel erger vonden was dat de *Interimwet* zonder overleg met de sector tot stand was gekomen – de eerste grote scheur in het overlegmodel van het Groene Front. De sector en het ministerie trokken niet meer automatisch samen op, maar waren tegenover elkaar komen te staan.

Toch werd de mestsoep niet zo heet gegeten als ze werd opgediend. De regeling trad pas met de *Meststoffenwet* van 1987 definitief in werking, waarbij de omvang van de veestapel in 1986 als referentie gold – inclusief het aantal dieren waarvoor veehouders nog goedgekeurde uitbreidingsplannen hadden. Dat verklaart waarom de veestapel tussen 1984 en 1987 niet kromp maar juist groeide, van zo'n 9 naar 14 miljoen stuks – de sterkste groei ooit.

Superheffing

Ook in de melkveehouderij werd in 1984 een systeem voor productiebeheersing ingevoerd, al had dat niks te maken met milieuproblemen en alles met geld. Het was dan ook niet gebaseerd op de regulering van de mestproductie, maar op beperking van de Europese melkproductie. Ondanks het verlagen van de garantieprijs was het de EEG namelijk niet gelukt de zuiveloverschotten weg te werken

MINERALENBALANS

Toen de mestproductie in de belangrijkste dierlijke sectoren eind jaren tachtig min of meer was begrensd, hoopte de overheid de mineralenverliezen met de invoering van zogenaamde 'gebruiksnormen' stap voor stap terug te dringen. Dat was nodig om de bodem- en waterkwaliteit te verbeteren, omdat in 1991 de Europese Nitraatrichtlijn ingevoerd zou worden. In veel gebieden in Nederland werden de (toekomstige) normen van de Nitraatrichtlijn fors overschreden. Een belangrijke reden voor die overschrijding was – naast het grote aantal dieren – dat de stikstofproefbedrijven van het Nederlands Mineralen Instituut zich niet richtten op zo laag mogelijke mineralenverliezen, maar op zo hoog mogelijk gewasproducties. Daarvoor waren hoge mestgiften nodig. Dit leidde tot historisch hoge niveaus van bemesting en milieubelasting. Volgens CLM was het milieukundig én bedrijfseconomisch verstandiger om de mineralenverliezen zo veel mogelijk te beperken. Om te laten zien waar mineralenverliezen optraden en waar eenvoudig winst te boeken viel, testte CLM samen met zijn werkgroep melkveehouders in 1987 en 1988 de eerste versie van de integrale mineralenbalans, een managementinstrument dat een overzicht gaf van alle aan- en afvoer van stikstof en fosfaat.

– integendeel zelfs: het gemeenschappelijke landbouwbeleid werd ieder jaar duurder en dreigde begin jaren tachtig onbetaalbaar te worden. In 1984 werd met de 'Superheffing' een quoteringsysteem ingevoerd. Iedere boer mocht een bepaalde hoeveelheid melk produceren, conform zijn melkquotum; wie meer produceerde moest een boete betalen. Quota werden in Nederland verhandelbaar. Wie zijn bedrijf wilde uitbreiden, kocht quota bij stoppende burens. Ook in de melkveehouderij waren er aanvankelijk grote pro-

Volgens CLM kon de (kunst)mestgift voor stikstof soms wel tot een derde lager zijn dan gebruikelijk, zonder dat het bedrijfsresultaat in gevaar kwam.

Hoewel het gangbare landbouwonderzoek aanvankelijk twijfelde aan de CLM-berekeningen, bleek de aanpak in de praktijk overtuigend, met vaak spectaculaire resultaten, ook in bedrijfseconomisch opzicht. In steeds meer regio's pasten agrarische studiegroepen de mineralenbalans toe, eerst vooral in de melkveehouderij, later ook in de akkerbouw en de varkens- en pluimveehouderij.

Halverwege de jaren negentig besloot het rijk de systematiek van de mineralenbalans over te nemen als wetgevingsinstrument voor de regulering van de mineralenverliezen, het zogenaamde Mineralen Aangifte Systeem (MINAS). CLM waarschuwde dat de balans vooral een managementinstrument was en dat er aanvullende prikkels nodig waren voor effectieve regulering. Maar LNV wilde alleen met heffingen werken (voor boeren die de norm overschreden), en niet met premies (voor boeren die het juist goed deden), zoals CLM voorstelde. In verschillende CLM-testprojecten bleek die bonus-malus-systematiek juist goed te werken. In 1998 werd MINAS ingevoerd, mét heffingen, maar zonder premies.

testen tegen de Superheffing, omdat het de ondernemersvrijheid zou inperken en het de boeren – met dure quota – op kosten zou jagen. Maar na verloop van tijd kon het instrument op brede steun rekenen, omdat het tot stabiele prijzen leidde, en – door een geleidelijke verlaging van de quota – ook tot een evenwicht op de Europese zuivelmarkt. Bovendien zouden de quota ervoor zorgen dat de milieubelasting van de melkveehouderij relatief beperkt bleef.

1985 Brochure Boeren met weidevogels i.s.m.VBN

1986 introductie verplichte mineralenboekhouding (met forfaitaire normen)

1986 CLM pleit bij CTB voor vrijgeven van gegevens over bestrijdingsmiddelen

1986 Publicatie VN-rapport *Our Common Future* van Gro Harlem Brundtland

Veenkoloniën

Ook in de gewasbescherming was begin jaren tachtig nog een wereld te winnen. De overheid had in de jaren zeventig weliswaar enkele zeer schadelijke middelen verboden, zoals DDT, maar van een weloverwogen bestrijdingsmiddelenbeleid was nog geen sprake. Sterker nog: de eerste boer die bij CLM aanklopte was een Drentse akkerbouwer die bezwaar had tegen de wettelijk verplichte chemische grondontsmetting in de aardappelteelt. Het was volgens hem schadelijk voor milieu en gezondheid en bovendien onnodig. Hij wilde wel stoppen met grondontsmetting, maar mocht dat niet van de Plantenziektkundige Dienst. CLM pleitte voor een meer bedrijfsgerichte aanpak, meer onderzoek naar alternatieven voor chemische grondontsmetting en in bepaalde gevallen ook ontheffing van de ontsmettingsplicht – in een notendop de filosofie die CLM door de jaren heen trouw zou blijven: meer ruimte voor maatwerk op bedrijfsniveau, met als doel milieu-winst.

Het eerste jaar richtte CLM zich vooral op het bestrijdingsmiddelengebruik in de intensieve aardappelteelt, omdat daar veel bestrijdingsmiddelen werden gebruikt (voor grondontsmetting, onkruid-, plaag- en ziektebestrijding en loofvernietiging), én omdat groepen boeren uit bijvoorbeeld de Veenkoloniën en Flevoland bij CLM aanklopten. Maar allengs verbreedde CLM zijn kijk en pleitte het voor het selectief en doelgericht toepassen van bestrijdingsmiddelen, de ontwikkeling van minder schadelijke middelen, het beperken van de gezondheidsrisico's voor mens en dier en voor bijvoorbeeld onderzoek naar moderne manieren van mechanische onkruidbestrijding.

Al snel bleek dat zowel milieuorganisaties als boeren behoefte hadden aan aanvullende informatie over bestrijdingsmiddelen. Er was vaak maar weinig bekend over de werking, schadelijkheid en juiste toepassing van middelen. Daarom ontwikkelde CLM vanaf 1984 diverse brochures en videobanden over het selectief toepassen van bestrijdingsmiddelen. Veel informatie over milieu- en gezondheidsrisico's

was echter niet openbaar. CLM pleitte daarom al in 1986 bij de Commissie Toelating Bestrijdingsmiddelen (CTB) en de betrokken ministeries om openbaarmaking van de gegevens, wat aanvankelijk werd geweigerd.

Toen die informatie wel beschikbaar kwam – in 1988 – was de weg vrij naar een bestrijdingsmiddelenbeleid waarin niet de kilogrammen actieve stof centraal stond, zoals het rijk voorstond, maar de schadelijkheid van een middel – één kilo van het ene middel kon immers veel schadelijker zijn dan een kilo van een ander middel. In 1990 presenteerde CLM zijn ideeën en in datzelfde jaar testten telers de eerste versie van de milieumeetlat, een management-instrument dat de milieubelasting van een bedrijf in beeld bracht. Op basis daarvan kon een teler minder milieubelastende alternatieven kiezen.

Oplopende spanningen

In de jaren tachtig had zich een 'beleidsexplosie' op het gebied van ruimtelijke ordening, milieu, natuur en landschap voorgedaan. Er verschenen talloze nota's, meerjarenplannen, visies en actieprogramma's, vaak met hoge ambitieniveau en grote consequenties voor de landbouw. De kroon op dat werk was misschien wel het Nationaal Milieubeleidsplan uit 1989, waarin het rijk voor het eerst zijn milieuambities op een samenhangende manier presenteerde – bijvoorbeeld op het gebied van bestrijdingsmiddelen – inclusief bijbehorende maatregelen. Het concept 'duurzame ontwikkeling' speelde er een belangrijke rol in, naar de voorstellen van het VN-rapport *Our Common Future* van Gro Harlem Brundtland, uit 1986. Het had overal in de wereld veel weerklank gevonden, omdat het 'milieu' en het beheer van natuurlijke hulpbronnen met het concept 'people-planet-profit' een aantrekkelijke, ontwikkelingsgerichte dimensie had gegeven.

Milieu had het de voorgaande jaren van actieeloos tot officieel beleid geschopt, en veel actievoerders uit de jaren zeventig werkten nu bij het ministerie van VROM, op de

Boven: Suijtmachine in actie

Onder: CLM zette mechanische onkruidbestrijding weer op de kaart

Kiezen voor bestrijdingsmiddelen met lage milieubelasting is het uitgangspunt van de CLM Milieumeetlat

1986 CLM wordt secretaris van Landelijke Overleg Boerenwerkgroepen in Relatienotagebieden

1986 Melkveehouder Henk de Gier wordt eerste boeren voorzitter van CLM

1988 Voorstel voor proefboerderij milieuvriendelijke melkveehouderij

VAN DIOXINE TOT KEROSINE: LANDBOUWSCHADE DOOR MILIEUVERVUILING

CLM heeft in zijn geschiedenis niet alleen aandacht besteed aan de landbouw als 'vervuiler', maar ook als 'slachtoffer' van milieuvervuiling. Die aandacht kwam voort uit het ombudswerk: boeren en tuinders konden met vragen en klachten bij CLM terecht.

Al vrijwel meteen na de oprichting kreeg CLM telefoontjes van verontruste veehouders uit de Lickebaertpolder, onder de rook van Rotterdam, die vermoedden dat hun vee te lijden had van de luchtverontreiniging uit het Rijnmondgebied. In 1984 bracht CLM een rapport uit dat wees op de negatieve effecten van fluor en zware metalen. Maar pas toen er in het voorjaar van 1989 verhoogde concentraties dioxine in melk en kaas uit de Lickebaertpolder bleken voor te komen, en CLM die informatie in de openbaarheid bracht, zag de overheid zich genoodzaakt om ook daadwerkelijk maatregelen te nemen. De belangrijkste vervuiliingsbron bleek de afvalverbranding van AVR Rijnmond. Mede door de inzet van CLM werden de uitstootnormen aangescherpt en kwam er een schaderegeling voor de veehouders.

Het ombudswerk bleef een belangrijke rode draad in het CLM-werk, hoewel het vaak lastig bleek de schadebron onomstotelijk vast te stellen, normen aan te scherpen en een schaderegeling te treffen. Vaak werden boeren en tuinders niet serieus genomen en werden hun klachten terzijde geschoven of pas na een jarenlange juridische strijd erkend. Zo werd voor klachten van Drentse

boomkwekers, die in 1995 schade hadden geleden door stikstofoxiden uit proefboringen van de NAM, pas na tien jaar een schikking getroffen – mede door inzet van CLM en de vasthoudendheid van de kwekers zelf.

Tussen 1997 en 2003 was CLM betrokken bij protesten van veehouders tegen riooloverstorten. Koeien die uit sloten dronken in de buurt van riooloverstorten werden toen regelmatig ziek. Hoewel de overheid zelf verantwoordelijk was voor de kwaliteit van het oppervlaktewater en voor de (dure) sanering van riooloverstorten, bleef ze het probleem ontkennen en wees ze op het ontbreken van eenduidig bewijs. Doordat de meest vervuilende riooloverstorten tegenwoordig zijn gesaneerd en veel boeren hun koeien geen slootwater meer geven, zijn de meeste gezondheidsproblemen opgelost.

Het meest recente milieuschadegeval waarbij CLM betrokken was, speelde tussen 2003 en 2006, toen glastuinders rond Aalsmeer fikse groeiremmingen constateerden in hun rozen. Het vermoeden bestond dat dit veroorzaakt werd door vliegtuigkerosine. Onderzoek van CLM toonde aan dat de problemen inderdaad alleen rond Schiphol voorkwamen, en niet in andere glastuinbouwgebieden, en dat de problemen alleen voorkwamen als opgevangen regenwater als gietwater werd gebruikt. Het bleek echter niet mogelijk onomstotelijk vast te stellen welke stof de groeivertraging veroorzaakte, en zowel overheid als Schiphol hielden vol dat kerosine niet de oorzaak was. De meeste glastuinders gebruiken inmiddels geen regenwater meer.

CLM onthult in 1989 dat afvalverwerker Rijnmond de oorzaak is van met dioxine besmette melk in Lickebaertpolder, Zuid-Holland

1988 Werkgroep melkveehouders test eerste ideeën voor mineralenbalans

1989 Eerste Nationaal Milieubeleidsplan

1989 CLM brengt informatie over met dioxine besmette melk Lickebaertpolder naar buiten

Directie Natuur van het ministerie van LNV of bij de provincie. Nog even en de milieuproblemen zouden opgelost zijn.

Maar de praktijk bleek weerbarstig. Voor veel leden van de natuur- en milieubeweging, die zich gesterkt voelden door de maatschappelijke en politieke wind in de rug, ging het allemaal veel te langzaam. De stapels beleidsrapporten leken zich nauwelijks te vertalen in tastbare resultaten. Sterker nog: de mestproblematiek leek alleen maar te groeien, nog steeds werd er flink gespoten en met de natuur ging het zelfs bergaf, ondanks alle maatregelen. Bovendien dienden nieuw ontdekte problemen zich aan, zoals verdroging en vermessing.

Deels had het ongeduld en de wrevel van de natuur- en milieubeweging te maken met de torenhoge verwachtingen uit de beleidsnota's; deels ook met de laksheid van sommige overheden zélf, die de landelijke natuur- en milieuwetgeving lang niet altijd handhaafden of bij eigen projecten zelfs aan hun laars laptten. In sommige agrarische gemeenten kregen veehouders bijvoorbeeld een bouwvergunning voor de uitbreiding van een stal, zonder de vereiste milieuvergunning. Steeds vaker spanden leden van lokale milieuorganisaties en Milieudefensie daar bij de Raad van State procedures tegen aan – een strategie die vanaf 1992 vooral door de Vereniging Milieuoffensief werd ingezet. Ook (regionale) natuurorganisaties zoals Das & Boom en Werkgroep Behoud de Peel stapten steeds vaker naar de rechter – of naar de pers – om hun gelijk te halen, en vaak met succes.

Veel boeren voelden zich aangetast in hun vrije bedrijfsuitoefening en waren woedend op de 'milieu-activisten'. De relatie tussen landbouwbedrijfsleven en milieubeweging stond op scherp. Maar onder de oppervlakte broeide nog meer. Veel boeren voelden zich in de steek gelaten door hun eigen minister, die zich genoodzaakt had gezien een rem te zetten op de intensieve veehouderij, het mestbeleid steeds verder aanschoofde en jaar op jaar instemde met de verlaging van de Europese melk- en graanprijzen. En ook het Landbouwschap, dat

de boerenbelangen zou moeten vertegenwoordigen, kon rekenen op steeds meer kritiek. De bestuurders van het Landbouwschap leken zo onderhand meer op ambtenaren dan op belangenbehartigers.

In 1989 zakte de Europese graanprijs door de bodem van vier dubbeltjes per kilo en voor veel akkerbouwers was daarmee de maat vol. Aan het snijden van een brood verdiende de warme bakker meer dan een boer aan het telen van zijn graan. In februari 1990 trokken de akkerbouwers daarom op naar Den Haag en parkeerden hun trekkers op de trappen van de Ridderzaal, om een dag later het kantoor van het Landbouwschap te bezetten, omdat het schap de akkerbouwactie niet had gesteund maar juist had veroordeeld. De akkerbouwers waren woest. Ze vonden dat het Landbouwschap hun belangen verkwanseelde en alleen opkwam voor de belangen van de rijke Brabantse veeboeren. Ze eisten daarom nu zélf een gesprek met Lubbers en Braks, dat er inderdaad kwam, tweeënhalve week later, nadat een groot leger akkerbouwers Schiphol dreigde te blokkeren. De gesprekken leidden tot een pakket noodmaatregelen maar verlichtten de problemen van de akkerbouwers niet echt – de graanprijs zou pas in het nieuwe millennium stijgen door de opkomst van nieuwe markten, de teelt van biobrandstoffen en misoogsten elders in de wereld – maar de akkerbouwacties vormden wel een keerpunt in de landbouwbelangenbehartiging. Het was de geboorteakte van een nieuw soort syndicalistische producentenvakbond, die acties (en rechtszaken) niet schuwde. Na de akkerbouwers (1990) volgden ook de melkveehouders (1996) en de varkenshouders (1994), die onder aanvoering van de oud-NAJKer Wien van den Brink het landschap van de landbouwbelangenbehartiging flink zou opschudden. De akkerbouwactie betekende daarmee in zekere zin óók het doodvonnis van het Landbouwschap – en daarmee van het Groene Front.

Meer dan ooit was het nodig om bruggen te bouwen tussen landbouw en milieu.

Boze boeren blokkeren de trap van de Ridderzaal, februari 1990

1989 Overleggen met Coberco en Albert Heijn over ontwikkeling van milieukeurmerken (gecontroleerde teelt bij AH)

1990 Boerenprotesten tegen lage akkerbouwprizen

1990 Natuurbeleidsplan introduceert Ecologische Hoofdstructuur

ONDERZOEK VOOR GEïNTEGREERDE LANDBOUW

W.J. van der Weijden

Na de vorige inleidingen rust op mij de taak om iets te zeggen over onderzoek dat kan bijdragen aan een meer geïntegreerde landbouw. Ik heb mijn betoog opgehangen aan 5 vragen:

- waarom geïntegreerde landbouw (G.L.)?
- wat is G.L.?
- welke obstakels zijn er voor G.L.?
- welk onderzoek kan aan G.L. bijdragen?
- welke organisatievorm leent zich voor zulk onderzoek?

1. Waarom G.L.?

Landbouw en industrie zijn beide sectoren van de economie die bijdragen aan nationaal inkomen, werkgelegenheid en betalingsbalans. Toch wordt de landbouw gezien als een kwalitatief geheel andere sektor dan de industrie. Velen vinden dat dat ook zo moet blijven. Want gaat de landbouw fabrieksmatig produceren, dan wordt verontwaardigd ~~verontwaardigd~~ ~~verontwaardigd~~ ~~verontwaardigd~~

Boven: Wouter van der Weijden over geïntegreerde landbouw, 1984: met de typemachine!

Links: excursie over onderzoek naar slootkantbeheer van het Samenwerkingsverband Waterland, 1992

SPEERPUNT VOETEN IN DE KLEI

CLM heeft vanaf haar oprichting de samenwerking met boeren en tuinders gekoesterd. In het eerste bestuur waren drie van de negen bestuursleden agrariër. Ook nu zijn agrariërs lid van de adviesraad. Jarenlang werkte CLM met agrarische werkgroepen (akkerbouw, melkveehouderij, tuinbouw) als denktank. Sinds enige tijd heeft CLM een praktijknetwerk van 250 boeren en tuinders in heel Nederland, die meedenken over praktische oplossingen en (beleids) innovaties. Het nuchtere boerenverstand zorgt ervoor dat CLM-ideeën praktisch en toepasbaar blijven.

1990 Oprichting van akkerbouwwakbond, later gevolgd door varkenshouders en melkveehouders

1990 Presentatie ideeën voor alternatief mest- en mineralenbeleid aan minister Alders

1990 Start wekelijkse milieutips van CLM in Oogst

In 1987 stelde CLM voor om een proefboerderij op te zetten voor melkveehouderij en milieu, een zogenaamd 'nullozingsbedrijf' – dus zonder mineralenverliezen. Vier jaar later werd in het Gelderse Hengelo, in een gebied met de armste zandgronden van Nederland, proefboerderij De Marke geopend. In het onderzoek op de Marke werkte CLM samen met twee DLO-instituten (de huidige WageningenUR Livestock Research en Plant Research International).

Nullozing bleek niet haalbaar, maar wel liet De Marke al vrijwel meteen in de praktijk zien dat het gebruik van kunstmest (én van bestrijdingsmiddelen en energie) fors omlaag kon en dat de uitstoot van ammoniak, fosfaat en nitraat drastisch verminderd kon worden. De Marke zou daarmee een belangrijke bijdrage leveren aan de verduurzaming van de melkveehouderij.

“Een club met gezag en verfrissende ideeën”

MINI-INTERVIEW GERRIT BRAKS

Gerrit Braks, tussen 1980 en 1990 minister van Landbouw en Visserij (en vanaf 1982 ook van Natuur en Openluchtrecreatie), was de eerste landbouwminister die met CLM te maken kreeg.

“De jaren tachtig herinner ik mij als een periode waarin forse beslissingen moesten worden genomen. Met betrekking tot productiebeheersing en duurzaamheid moesten er duidelijke grenzen getrokken worden. We moesten er fors tegenaan. Het optreden van het Centrum voor Landbouw en Milieu staat mij nog helder voor de geest. Er was zeker sprake van spanning en we waren het lang niet altijd eens, maar CLM heeft zich ontwikkeld als een club met gezag en verfrissende ideeën. Wouter van der Weijden was absoluut aanwezig in allerlei discussies. Natuurlijk riep CLM ook gemengde gevoelens op. Zo herinner ik mij dat onze Dienst Landbouwvoorlichting het niet nodig vond om aan CLM subsidie te verlenen. ‘Wat CLM doet kunnen wij zelf toch ook?’ Uiteindelijk pasten we er een mouw aan, door op projectbasis te financieren.”

1991-2001

Precies tien jaar na de oprichting – in 1991 – was CLM zo gegroeid dat de zolderverdieping aan de Oude Gracht verruild moest worden voor een bedrijfspand aan de Amsterdamsstraatweg in Utrecht. In de daaropvolgende jaren bleef CLM groeien. Het CLM-gedachtengoed vond steeds meer weerklank. Instrumenten als de mineralenbalans en resultaatbeloning in het natuurbeheer schopten het tot overheidsbeleid, al was dat vaak in aangepaste vorm. Eind

jaren negentig was CLM een professionele organisatie, inclusief een huisredacteur, een persvoorlichter, een bibliothecaris en twee directeuren, algemeen directeur Geert Korst en 'inhoudelijk' directeur Wouter van der Weijden. Veel agrarische voorlopers waren de afgelopen tien jaar mede door CLM in beweging gekomen; nu was het zaak ook het brede peloton mee te krijgen.

1991 Europese Nitraatrichtlijn treedt in werking

3. CONVENANTEN EN CERTIFICERING

De boer tussen markt, milieubeweging en overheid

Op 10 december 1992 stapten boze aardappeltelers naar de rechter om de 'Gifpieperactie' van Milieudefensie te verbieden. Al bijna drie jaar lang had de milieuoorganisatie geageerd tegen de verkoop van aardappels waarvoor veel bestrijdingsmiddelen werden gebruikt, maar toen Milieudefensie de actie in het najaar van 1992 naar Duitsland uitbreidde – de grootste exportmarkt voor aardappels – was de maat vol. De aardappelsector vroeg de rechter de actie te verbieden, maar de telers vingen bot. Noodgedwongen moesten de telers met Milieudefensie om tafel om nog meer (imago)schade te voorkomen. Het was het begin van een nieuw hoofdstuk in de relatie tussen landbouw en milieu – een hoofdstuk waarin markt en consument steeds belangrijker werden.

Tot de val van de Berlijnse Muur, eind 1989, hadden natuur- en milieuoorganisaties en de Derdewereld-beweging 'de markt' bijna altijd gezien als een bron van problemen, die door overheidsingrijpen zoveel mogelijk beteugeld moest worden. De aandacht van de milieubeweging was dan ook vrijwel altijd gericht geweest op overheidsregulering en het naleven van regelgeving. Maar langzamerhand ontstond nu het besef dat diezelfde markt misschien ook wel kansen bood – een notie die ook doorklonk in Brundtlands *Our Common Future* en het eerste Nationaal Milieubeleidsplan uit 1989. De economie groeide weer. Consumenten werden steeds kritischer en mondiger. Kwaliteit werd belangrijker en de eerste tekenen waren hoopvol. In 1985 was het EKO-keurmerk ingevoerd voor gecertificeerde biologische producten en eind 1988 lagen de eerste pakken Max Havelaarkoffie in de supermarktschappen – koffie waarvoor kleine Mexicaanse koffieboeren een eerlijke prijs

betaald hadden gekregen. Het marktaandeel was nog miniem, maar de eerste stappen waren gezet. De milieubeweging kon zich – na alle doemverhalen – eindelijk profileren met positieve verhalen en concrete resultaten, en producenten die iets extra's te bieden hadden konden zich via de markt onderscheiden van hun gangbare collega's, was het idee. De tijd leek er rijp voor, óók omdat marktpartijen steeds groter werden en het dus gemakkelijker werd om met één of enkele grote spelers afspraken te maken over kwaliteitsborging en het aanbod van milieuvriendelijke producten. Albert Heijn had in Nederland inmiddels een marktaandeel van ruim 20%, de twintig regionale melkcoöperaties waren gefuseerd tot drie zuivelgiganten, Unilever was een wereldspeler geworden en in 1996 zouden bijna alle Nederlandse groenten- en fruitveilingen fuseren tot één groot concern, The Greenery.

1991 Oprichting Zeeuwse Vlegel, een van de eerste initiatieven voor streekproducten

1991 Meerjarenplan Gewasbescherming

1991 CLM verhuist naar groter kantoor aan Amsterdamsestraatweg, Utrecht

1991 Lancering Milieumeetlat

Agro-milieukeur

CLM was al vroeg betrokken bij deze nieuwe ontwikkelingen. In 1989 werkte CLM samen met zuivelcoöperatie Coberco aan de ontwikkeling van milieukeurmerk voor melk, met vooral veel aandacht voor aangescherpte mineralennormen, omdat de mestproblematiek toen veel maatschappelijke aandacht kreeg. In datzelfde jaar startten CLM en Ahold – het moederbedrijf van Albert Heijn – ook de eerste besprekingen over de ontwikkeling van een eigen Ahold-milieusysteem, naar voorbeeld van de Zwitserse supermarktketen Migros. Om te kunnen leveren aan de supermarkt, was het idee, moesten producenten voldoen aan bovenwettelijke en controleerbare milieucriteria. Ahold was enthousiast en besloot stapsgewijs te werken aan de introductie van het systeem, de ‘gecontroleerde teelt’, te beginnen bij aardappels en ijsbergsla. Het was het begin van een jarenlange samenwerking tussen Ahold en CLM. Het initiatief zou later een belangrijke rol spelen bij de ontwikkeling van de Global-GAP, de Global Good Agricultural Practice – een internationaal certificaat dat de kwaliteit van landbouwproducten waarborgt, en waarin naast milieu tegenwoordig ook dierenwelzijn en voedselveiligheid zijn opgenomen.

Ook het rijk zag mogelijkheden om met marktpartijen afspraken te maken over het realiseren van (bovenwettelijke) milieudoelen. Een belangrijk instrument daarin was het Milieukeur, een (overheids)keurmerk waarmee producenten konden laten zien dat ze extra inspanningen leverden op milieugebied – en waarvoor ze in de winkel misschien net een dubbeltje meer konden beuren. Het Milieukeur was aanvankelijk alleen bedoeld voor non-foodproducten, maar nadat de rechter de gifpieperactie van Milieudefensie eind 1992 had toegestaan, moest de aardappelsector noodgedwongen wel iets doen – al was het maar om het vertrouwen van de Duitse consument terug te winnen. Daarom startte CLM in 1993 een verkenning naar de mogelijkheden voor de landbouwvariant van het Milieukeur.

In 1995 lagen de eerste Agro-milieukeur-aardappels in de supermarkt. Talloze andere producten zouden volgen, van aardbeien, bier en boomteeltproducten tot vlees, eieren en granen.

Veel boeren en tuinders zagen deze nieuwe ontwikkelingen aanvankelijk als een bedreiging, en voelden zich klemgezet tussen de milieubeweging die hen keer op keer in diskrediet bracht, de retailers die steeds hogere eisen stelden aan hun producten zonder daar meer voor te betalen, en de overheid die steeds met nieuwe milieueisen en voorschriften kwam. Dat gevoel was deels terecht, vond ook CLM, omdat veel regels en voorschriften op bedrijfsniveau moeilijk uitvoerbaar bleken, elkaar soms tegen spraken en in de praktijk maar weinig stimulerend waren. Op tal van terreinen – van natuur en mineralen tot energie en gewasbescherming – werkte CLM daarom aan stimulerende en doelgerichte alternatieven, waar zowel overheid, milieubeweging, markt én landbouw mee uit de voeten kon – en vaak met succes.

Ook steeds meer boeren en tuinders zagen kansen in de nieuwe ontwikkelingen. Het koploperbedrijf was definitief niet meer het enige ontwikkelingsmodel, vonden ook steeds meer boeren, en bulkproductie was niet meer de enige bedrijfsstrategie. Het leger biologische boeren was nog klein – er waren er begin jaren negentig zo’n 400 – maar het groeide gestaag; Zeeuwse akkerbouwers – verenigd in de Zeeuwse Vlegel – richtten zich samen met molenaars en bakkers vanaf 1991 op streekproducten (zoals het Zeeuwse Vlegelbrood), en op milieugebied gingen voorlopers en ketenpartijen vaak zelf aan de slag met de borging van de ketenkwaliteit. Zo ging De Hoeve met Stichting Natuur & Milieu aan de slag met Milieukeurvarkensvlees. De tuinbouwsector ontwikkelde de MBT-systematiek (Milieubewuste Teelt, bedoeld voor een brede groep tuinders); de sierteelt volgde met MPS (Milieu Project Sierteelt). CLM was nauw betrokken bij de ontwikkeling en uitvoering van deze projecten.

‘Het laatste Stalinistische bolwerk’

Ook in de politiek was de nieuwe marktwind opgestoken. Nadat Ruud Lubbers na drie kabinetten afscheid had genomen van de politiek en zijn gedoodverfde opvolger Eelco Brinkman een gevoelige nederlaag leed bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994, trad er voor het eerst sinds 1917 een kabinet aan zonder christendemocraten: Paars I, een coalitie van PvdA, VVD en D66, onder leiding van Wim Kok.

De land- en tuinbouw moest het op het ministerie van LNV voor het eerst sinds 1959 stellen zonder ‘natuurlijke’ vertegenwoordiger van CDA-huize. Sterker nog, VVD-minister Jozias van Aartsen was niet eens van boerenkomst. Van Aartsens komt op het ministerie was dan ook niet minder dan een revolutie. In 1991 was het departement in een geruchtmakende tv-documentaire nog gekenschetst als ‘het laatste Stalinistische Bolwerk’, maar met de ‘Nota Dynamiek en Vernieuwing’ – tekenend genoeg tot stand

Zeeuwse akkerbouwers, bakkers en molenaars ontwikkelden in 1991 het eerste streekmerk: Zeeuwse Vlegel.

1991 Oprichting Proefbedrijf De Marke, samen met DLO-instituten uit Wageningen

1992 Eurocommissaris MacSharry komt met hervorming GLB – verplichte braaklegging in de akkerbouw

1992 Gifpieperactie van Milieudefensie leidt tot overleg met aardappelsector

1992 Publicatie van de Habitatrichtlijn: introductie Natura 2000

Gé Pak overhandigt rapport *Gezonde tuinbouw, schoon milieu* aan de ministers Van Aartsen (LNV) en De Boer (VROM), met links Hans Muilerman (Zuid-Hollandse Milieufederatie) en Frans Hoogervorst (LTO-NTS)

gekomen zonder overleg met de sector – sloeg Van Aartsen in 1995 een compleet andere weg in. Centraal in zijn aanpak stond het idee dat het platteland niet meer het exclusieve domein was van boeren en tuinders, maar dat ook natuur, landschap, recreatie, wonen en andere bedrijvigheid er een plek moesten vinden. Ook vond Van Aartsen dat het afgelopen moest zijn met de te ver doorgevoerde overheidsbescherming van de sector. In 'Dynamiek en Vernieuwing' werd vooral een beroep gedaan op de eigen verantwoordelijkheid van de sector en op het ondernemerschap van boeren. Landbouw moest een gewone economische sector worden, vond Van Aartsen, wat resulteerde in aanmerkelijk koelere verhoudingen tussen de landbouwsector en het rijk. Het Groene Front had zijn vooraanstaande positie definitief verloren.

Mede daardoor verloor het Landbouwschap zijn laatste restje bestaansrecht. Veel boeren voelden zich al een tijd niet meer vertegenwoordigd door het Schap, en in 1996 ging het ter ziele. Uit de as verrees een nieuwe organisatie- en lobbystructuur: LTO-Nederland, dat als federatie de landelijke spreekbuis werd van gefuseerde regionale landbouworganisaties, de gewestelijke LTO's. Ze had niet meer de oude legitieme overlegpositie van het Landbouwschap, en moest vooral in de beginjaren concurreren met de nieuwe sectorale vakbonden; vooral de Nederlandse Vakbond Varkenshouders van Wien van den Brink voer geregeld een eigen lobbykoers.

Tussen marktwerking en sturing

Hoewel de markt steeds belangrijker werd en het Nederlandse poldermodel onder Wim Kok wereldwijd furore maakte, bleef de rol van het rijk op het gebied van ruimtelijke ordening, milieu en natuur groot. Sterker nog: de rijkssturing en –ambities waren groter dan ooit. Economisch ging het Nederland voor de wind. De grond- en huizenprijzen stegen ieder jaar fors, voor het eerst in de geschiedenis sloeg de middenklasse aan het beleggen,

en de overheid investeerde fors in grote projecten als de HSL, de Betuwelijn en het Deltaplan Grote Rivieren. Ook de plannen voor de Ecologische Hoofdstructuur, de Herstructurering van de Veehouderij en de Reconstructie van de Concentratiegebieden – bedoeld om de problemen in de varkenshouderij aan te pakken – waren niet minder dan grote rijksprojecten, met centralistische rijkssturing en tot stand gekomen zonder al te veel overleg met de regio of belangenorganisaties.

Toch leidde de toegenomen aandacht voor 'marktwerking' ook tot wezenlijke veranderingen in het overheidsbeleid. Structurele subsidies maakten plaats voor projectfinanciering en afrekenen op resultaat – en dat gold bijvoorbeeld ook voor het agrarisch natuurbeheer. Er werd hard gewerkt aan 'deregulering' (het terugdringen van knelende regels en administratieve lasten) en het proces van privatisering en verzelfstandiging kwam op gang, met als eerste grote mijlpaal de verzelfstandiging van de Nederlandse Spoorwegen in 1995. Het was een tendens die zich ook in het oude OVO-drieluik voltrok. In 1997 werd de Dienst Landbouwvoorlichting een zelfstandig bedrijf – DLV – en in datzelfde jaar fuseerden de Wageningse onderzoeksinstituten van de Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO) met het praktijkonderzoek en de Landbouwuniversiteit tot Wageningen University and Research Centre.

Varkenspest

De meeste rijksaandacht ging in de jaren negentig uit naar het mest- en mineralenbeleid. In 1991 trad de Europese Nitraatrichtlijn in werking, de eerste uit een hele reeks richtlijnen die de natuur- en milieukaders voor de Nederlandse landbouw zouden stellen. Dergelijke richtlijnen waren nodig om het Europese milieubeleid te harmoniseren, vond ook Nederland – anders zouden bedrijven uit achterlopende lidstaten immers een concurrentievoordeel hebben ten opzicht van die uit lidstaten met strengere milieuwetgeving.

1992 VN Klimaatverdrag en Biodiversiteitsverdrag van Rio de Janeiro

1993 Convenant Gewasbescherming

1993 Ontwikkeling Agro-milieukeur

1995 De bijna-overstromingen van 1993 en 1995 zetten klimaatverandering op de agenda

Het was al veel langer duidelijk dat Nederland niet op korte termijn aan de doelstellingen van de Nitraatrichtlijn kon voldoen, en op termijn zou dat betekenen dat Nederland torenhoge boetes aan Brussel zou moeten betalen. Aanvankelijk hadden minister Braks en het landbouwbedrijfsleven nog gehoopt op grootschalige mestverwerking, maar na een vroegtijdig faillissement van mestfabriek Promest begin jaren negentig, bleek mestverwerking niet van de grond te komen. Omdat de verliesnormen uit de mineralenboekhouding volgens plan ieder jaar werden aangescherpt, dreigde opnieuw een onplaatsbaar overschot op de Nederlandse 'mestmarkt'. Hoewel veehouders samen met rijk en provincies werkten aan regionale mestplannen en de vermindering van de mestproductie, concludeerde minister Van Aartsen al snel dat de vermindering van het aantal dieren de enige oplossing was. Vlak na zijn aantreden in 1994 probeerde hij dat te verwezenlijken door de mestquota in de intensieve veehouderij verhandelbaar te maken (wat bedrijfsontwikkeling weer mogelijk maakte), mét de bepaling dat bij verkoop van de quota 25% werd afgeroomd, maar in de praktijk leverde dat – mede door creatieve juridische constructies – te weinig op.

Ondertussen stonden steeds meer consumenten kritisch tegenover de steeds grootschaliger veehouderij, wat versterkt werd door de blijkbaar 'criminele praktijken' van sommige voerleveranciers, waardoor dioxine in veevoer en uiteindelijk ook het vlees en de melk terecht konden komen – met alle gezondheidsrisico's van dien. Bovendien was in 1996 in Engeland een verontrustend verband gelegd tussen het overlijden van tien mensen aan een nieuwe variant van de ziekte van Creutzfeldt-Jakob en het eten van met BSE besmet rundvlees – de gekkekoeienziekte in de volksmond – en ook in Nederland stierven in de jaren daarop enkele mensen aan de ziekte. Blijkbaar was ons veilig geachte voedsel toch niet zo veilig.

Maar de echte brede maatschappelijke verontwaardiging over de veehouderij ontstond pas in de weken

na 4 februari 1997, toen op een varkenshouderij in het Brabantse Venhorst klassieke varkenspest werd vastgesteld. Ondanks vervoersverboden en grootschalige 'ruimingen' bleef het aantal besmette bedrijven onrustbarend stijgen. De export viel stil, biggen werden doodgespoten en op de tv waren bijna dagelijks beelden te zien van mannen in witte overalls die dode varkens afvoerden – grijpers, rood-witte politielinten en de gezichten van verslagen boeren.

Het duurde meer dan een jaar voor het sein 'pest meester' gegeven werd en de trieste balans opgemaakt kon worden: 11 miljoen vernietigde varkens, 1775 geruimde bedrijven, een geschatte schadepost van 2,5 miljard euro, deels opgebracht door de Nederlandse belastingbetaler. Na de watersnood van 1953 was de varkenspest de duurste ramp die Nederland ooit getroffen had – maar tegelijkertijd ook een gouden tijd voor vleesverwerker Sobel, waardoor de Brabantse boerenorganisaties ZLTO – eigenaar van Sobel – uiteindelijk vleesmultinational VION kon opzetten.

Minister Van Aartsen besloot al tijdens de varkenspestepidemie dat rigoureuze ingrijpen nodig was en kondigde de Wet Herstructurering Varkenshouderij aan – inclusief een generieke korting van 25% op het aantal dieren, waarmee in één klap het mestoverschot opgelost zou zijn. Ook moest er een ruimtelijke herstructurering van de varkensgebieden komen (de zogenaamde concentratiegebieden, ruimtelijk van elkaar gescheiden door zogenaamde varkensvrije zones), met dwingend instrumentarium als onteigening en directe planologische doorwerking, de latere Reconstructiewet. Geen gebieds- en bedrijfsgericht maatwerk dus, geen vertrouwen, geen overleg, maar een harde en regulerende aanpak.

Voor de varkenshouders – die door de varkenspest toch al door een diep dal gingen – waren de generieke kortingsplannen van de minister de laatste druppel. De varkenshoudersvakbond van Wien van den Brink stapte naar de rechter, die drie jaar later definitief een streep door de

1997 Varkenspest: de beelden van de ruimingen schokten heel Nederland

1995 In 'Dynamiek en Vernieuwing' introduceert landbouwminister Van Aartsen particulier natuurbeheer en resultaatbeloning

1995 Oprichting LTO-Nederland

1995 Beregeningsplanner

generieke kortingsplannen van het kabinet zette. Om toch het broodnodige evenwicht op de mestmarkt te realiseren en de varkensstapel in te krimpen introduceerde Van Aartsens 'opvolger', de D66-minister Laurens-Jan Brinkhorst (die de afgetreden Haijo Apotheker had vervangen), samen met zijn VROM-collega Jan Pronk de (vrijwillige) opkoopregeling, die grotendeels gefinancierd werd door de Ruimte-voor-Ruimteregeling. Op de plek van een gesloopte veestal kon een boer een nieuwe woning bouwen – en dat leverde veel geld op. De regeling werd een succes. Rond 2002 was de varkensstapel inderdaad met ongeveer een kwart gekrompen en was het gewenste evenwicht op de mestmarkt bereikt.

Evenwicht op de mestmarkt was de belangrijkste voorwaarde voor een succesvolle uitvoering van het Mineralen Aangifte Systeem (MINAS), dat in 1998 was ingevoerd, en waarmee Nederland aan de Europese Nitraatrichtlijn hoopte te voldoen. MINAS was voor een belangrijk deel gebaseerd op de mineralenbalans, een vinding van CLM. Het vormde een alternatief voor een forfaitair mineralensysteem, dat sinds eind jaren tachtig verplicht was. Dat was gebaseerd op normgetallen en zei daarom maar weinig over de werkelijk stikstof- en fosfaatverliezen op een bedrijf en stimuleerde boeren dus nauwelijks om hun mineralenmanagement te verbeteren.

De mineralenbalans van CLM was gebaseerd op werkelijke bedrijfsgegevens en beloonde de inspanningen van boeren wél. Uitgebreide praktijktests – mede op proefboerderij De Marke – hadden begin jaren negentig laten zien dat hiermee grote winst te boeken viel, en dat die winst nog eens groter werd als boeren financieel beloond werden voor het terugdringen van hun verliezen tot onder de norm. Het ministerie van LNV was gecharmeerd van de aanpak en nam veel van de mineralenbalans over in MINAS – behalve de premies. Voor de melkveehouderij was MINAS een goed en gewaardeerd instrument. Maar in de varkens- en pluimveehouderij waren er niet goed

te verklaren verschillen tussen de berekende en feitelijke mestproductie en in de akkerbouw en vollegrondstuinbouw was onvoldoende draagvlak om de feitelijke gewasopbrengsten vast te stellen. Dat waren redenen waarom de Europese Commissie moeilijk te overtuigen was dat MINAS een effectieve invulling was van de Nitraatrichtlijn – maar vooralsnog ging de Commissie akkoord met de MINAS-systematiek.

Schotse Hooglanders

Niet alleen het mest- en mineralenbeleid was in de jaren negentig een groot rijksproject, ook het natuurbeleid. Met de Relatienota en de inzet van enthousiaste boerenwerkgroepen had het agrarische natuur- en landschapsbeheer in de jaren tachtig een stevige basis in de praktijk gekregen. In reservaatgebieden kochten terreinbeheerders langzamerhand steeds meer landbouwpercelen aan. Toch kon dat niet verhinderen dat de natuur steeds verder werd aangetast – de verzuring, vermessing en verdroging van natuurgebieden zorgden ervoor dat de leefomgeving voor planten en dieren nog steeds achteruit ging. De Nederlandse natuurgebieden waren bovendien veel te versnipperd om bedreigde flora en fauna te beschermen.

Halverwege de jaren tachtig ontstond een nieuwe stroming in de natuurwereld die het gangbaar natuurbeheer karakteriseerde als 'tuinieren' en pleitte voor natuurlijke processen en natuurontwikkeling; de grutto, het toonbeeld van het agrarisch natuurbeheer, werd door natuurontwikkelaars smalend 'weidevogelkaketoe' genoemd. Ecologen als Fred Baerselman en Frans Vera – die eind jaren tachtig bij de Directie Natuur van LNV werkten – waren daarbij geïnspireerd door de spontane natuurontwikkeling in de Oostvaardersplassen. In het 'Natuurbeleidsplan' uit 1990 werkten zij dit concept ook ruimtelijk verder uit door te pleiten voor de aanleg van een Ecologische Hoofdstructuur (EHS), een samenhangend stelsel van robuuste natuurgebieden. De scheiding tussen landbouw

en natuur stond in het beleidsplan centraal en het vormde dan ook niet minder dan een breuk met de ideeën uit de 'Relatienota', waarin verweving juist centraal stond.

Toch kon het Natuurbeleidsplan op brede steun rekenen, ook uit de landbouwhoek – functiescheiding was misschien wel beter dan verweving, zolang de hoogproductieve gronden maar voor de landbouw gereserveerd bleven. Bovendien had vooral de Europese akkerbouw nog steeds met een grote overproductie te maken en introduceerde de Europese landbouwcommissaris MacSharry in 1992 de verplichte braaklegging in de akkerbouw. In datzelfde jaar liet de Wageningse hoogleraar Rudy Rabbinge in het WRR-rapport 'Grond voor keuzen' zien dat er door verdergaande intensivering en schaalvergroting in de toekomst naar verwachting nog veel meer landbouwgrond vrij zou komen – dus natuurontwikkeling was geen bedreiging maar een uitkomst. Tot slot, en ook dat was een sterk – maar weinig genoemd – argument, waren 'procesnatuur' en begrazing met grote grazers als Schotse Hooglanders en Heckrunderen vaak veel goedkoper dan het traditionele semi-agrarische beheer van ondermeer plaggen en hooien.

Toch betekende het EHS-project niet het einde van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer – integendeel. VVD-minister Van Aartsen vond dat het realiseren van natuurdoelen niet het exclusieve domein van de overheid moest zijn, maar dat ondernemers en particulieren dat even goed – en misschien wel beter – konden. De landbouwminister wilde daarom graag verder met agrarisch natuurbeheer, maar wel meer resultaatgericht – een aanpak waarmee ondermeer CLM al vaak geëxperimenteerd had en dat CLM bij de minister onder de aandacht had gebracht. In plaats van het plichtmatig toepassen van beheervorschriften wilde Van Aartsen afrekenen op natuurresultaat – 'outputsturing' in vakjargon – en die filosofie zou de basis worden van het nieuwe 'Programma Beheer'.

De introductie van het 'Programma Beheer' – inclusief het sturen op resultaat – betekende dat de CLM-filosofie

op steeds meer plekken in praktijk werd gebracht en dat CLM zijn ideeën verder kon ontwikkelen. Vanaf 1995 ontwikkelde CLM de Natuurmeetlat, waarmee op basis van indicatorsoorten de natuurwaarde van een bedrijf in kaart kon worden gebracht. In de praktijk bleken talloze studiegroepen via doelgerichte beheersmaatregelen ook concrete natuurdoelen te kunnen realiseren. Voor de verplichte braaklegging in de akkerbouw introduceerde CLM het concept 'natuurbraak' – een soort tijdelijke natuur op de braakgelegde percelen. Ook gaf CLM tal van voorlichtingsproducten uit over agrarisch natuurbeheer, zoals cd's met geluiden van Natuurmeetlat-dieren en verschillende brochures.

Schoon drinkwater

Ook op het gebied van gewasbescherming timmerde CLM aan de weg. In het rijksbeleid stond de vermindering van het aantal kilo's actieve stof nog centraal, maar CLM pleitte ervoor de vermindering van de milieubelasting centraal te stellen – één kilo van het ene middel kon immers veel schadelijker zijn dan een kilo van een ander middel. Maar het zou nog tot 2000 duren voor de CLM-aanpak zou uitgroeien tot een belangrijke poot onder het rijksbeleid.

Na het incidenteel verbieden van schadelijke bestrijdingsmiddelen – zoals DDT in 1973 en Endosulfan in 1990 – was het rijks eind jaren tachtig begonnen met een gestructureerd gewasbeschermingsbeleid. Als uitwerking van het Nationaal Milieubeleidsplan verscheen in 1991 het Meerjarenplan Gewasbescherming (MJP-G), met als hoofddoel een halvering van het bestrijdingsmiddelengebruik in 2000, gemeten in kilo's actieve stof. Geheel in lijn met de tijdgeest sloot het rijks in 1993 een convenant met het landbouwbedrijfsleven en de bestrijdingsmiddelenindustrie over de uitvoering van het MJP-G – dus zonder milieubeweging, die zich kritisch bleef opstellen en geregeld de publiciteit zocht om druk op de ketel te houden.

Hoewel het MJP-G leidde tot enige afname van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen was al in 1995

1995 Eerste Agro-milieukeur aardappelen in supermarkt

1995 Ontwikkeling Natuurmeetlat

1996 Convenant Glastuinbouw en Milieu (GlaMi)

1996 Eerste BSE-gevallen in Groot-Brittannië

Nestbescherming voor weidevogels werd een van de meest toegepaste maatregelen in het agrarisch natuurbeheer

duidelijk dat de beoogde reductie niet werd gehaald – behalve op het gebied van grondontsmetting, en daarvoor golden al wettelijke normen. Van de gehoopte grootschalige gedragsverandering onder boeren was geen sprake – wat mede veroorzaakt werd doordat de afspraken waren gemaakt met het Landbouwschap, dat destijds op zijn laatste benen liep.

Halverwege de jaren negentig werd duidelijk dat het Rijk vanaf 2000 gewasbeschermingsmiddelen moest verbieden die niet voldeden aan de Europese Gewasbeschermingsrichtlijn. LTO-Nederland, die de agrarische belangenbehartiging rond gewasbescherming na de opheffing van het Landbouwschap op zich had genomen, luidde de noodklok. Het verbod betekende volgens LTO dat er teelten uit Nederland zouden verdwijnen – wat volgens de milieubeweging en de drinkwatersector onzin was. LTO-Nederland, Stichting Natuur & Milieu en de Vereniging van Drinkwaterbedrijven Vewin kregen van Staatssecretaris Geke Faber van Landbouw de opdracht gezamenlijk een lijst met ‘landbouwkundig onmisbare stoffen’ op te stellen. Maar ondanks de online berekeningen die CLM tijdens het overleg uitvoerde om de milieuwinst van de verschillende varianten inzichtelijk te maken, kwamen de partijen er niet uit. Uiteindelijk stelde de staatssecretaris zelf een lijst onmisbare middelen op, waarbij ze dankbaar gebruik maakte van het voorafgaande rekenwerk. De ervaringen met het MJP-G waren een les dat niet alle convenanten met marktpartijen, milieubeweging of producenten automatisch tot succes leidden, en dat sterke overheidssturing soms onontbeerlijk was – al was het maar om als overheid een flinke stok achter de deur te hebben.

Toch waren er ook successen. De glastuinbouw, die begin jaren negentig met een hoge milieubelasting, oplopende energiekosten en een beroerd internationaal imago ten dode leek opgeschreven – ‘Wasserbomben’ werden de Nederlandse tomaten in Duitsland genoemd – besloot halverwege de jaren negentig de luiken open te gooien en

mét milieubeweging en overheid om tafel te gaan. De eerste bemiddelende gesprekken vonden plaats onder leiding van CLM, die de gewezen ‘tegenstanders’ bij elkaar bracht. Het leidde tot een convenant Glastuinbouw en Milieu (GlaMi), waarin een bedrijfsgerichte aanpak voor de vermindering van het gebruik van bestrijdingsmiddelen, mineralen en energie centraal stond – later nog uitgebreid met ruimtelijke doelstellingen. Sindsdien zou de sector gestaag maar traag werken aan het realiseren van haar doelen.

Ondertussen werkte CLM ook samen met milieubeweging, NAJK en drinkwaterkoepel Vewin aan een eigen milieumeetlat-aanpak. In de meetlat stonden geen kilo’s actieve stof centraal, zoals in het overheidsbeleid, maar de milieubelasting van het middel. Want hoewel sommige middelen in kilo’s werkzame stof weinig belastend waren, konden ze toch uitermate schadelijk voor het milieu zijn. In de milieumeetlat-aanpak kwam die milieubelasting wel tot uitdrukking. Met een overzicht van alle middelen en hun milieubelasting in de hand konden boeren en loonwerkers vervolgens weloverwogen voor het minst schadelijke middel kiezen – en daarmee was heel veel winst te boeken, bleek al snel in de praktijk. Samen met boeren en drinkwaterbedrijven experimenteerde CLM vanaf het midden van de jaren negentig met deze aanpak, waarbij boeren betaald kregen voor de resultaten die ze boekten. Het bleek een stimulerende aanpak die ook echt resultaat opleverde, en waarmee steeds meer drinkwaterbedrijven en provincies in hun grondwaterbeschermingsgebieden aan de slag gingen. Na 2000 kwam de milieubelasting ook in het rijksbeleid centraal te staan.

Het groene poldermodel

De CLM-ervaringen in ondermeer de grondwaterbeschermingsgebieden en met het Programma Beheer maakten steeds duidelijker dat generieke overheidssturing niet meer paste bij de talloze initiatieven die er overal in het land ontstonden – van landelijke overeenkomsten tussen boeren,

1996 Oprichting The Greenery

1997 Experimenten resultaatbeloning
(weidevogels, slootkantplanten)

1997 Ingrijpende plannen Van Aartsen voor
de herstructurering van de varkenshouderij

1997 Varkenspest

NUTTIGE NATUUR

Vanaf de oprichting vond CLM dat natuur en landschap op het boerenbedrijf niet alleen belangrijk waren voor de natuur zelf. Al in 1981 opperde CLM onderzoek te doen naar de gunstige landbouwkundige effecten van houtwallen, maar het zou tot 1992 duren voordat het belang van 'agrobiodiversiteit' in het VN-Biodiversiteitsverdrag van Rio de Janeiro ook beleidsmatig werd onderkend. Agrobiodiversiteit bleef aanvankelijk een abstract begrip. In 1998 schetste melkveehouder Jaap Honingh tijdens het vervolg op de Rio-conferentie in Bratislava daarom samen met CLM een beeld van wat agrobiodiversiteit in de praktijk op het boerenbedrijf kon betekenen, en die benadering sloeg aan. Vanaf toen speelde CLM een voortrekkersrol in het concretiseren en toepasbaar maken van het begrip op

bedrijfsniveau, met ondermeer de kalender 'Ondernemen met Biodiversiteit' (2003) en instrumentkaarten voor het benutten en versterken van agrobiodiversiteit op het eigen bedrijf. Vanaf 2007 was CLM ook betrokken bij verschillende praktijkpilots rond (functionele) agrobiodiversiteit (FAB), zoals in de Brabantse Kempen, de Hoeksche Waard en Flevoland. Samen met boeren werden bijvoorbeeld zogenaamde FAB-randen aangelegd om natuurlijke vijanden te bevorderen, waardoor er in granen en aardappelen niet of nauwelijks meer tegen bladluis gespoten hoefde te worden. Ook werden maatregelen voorgesteld om de bodem duurzaam vruchtbaar te houden of om 'robuuste' koeien te fokken, die minder gevoelig waren voor ziektes.

marktpartijen en milieubeweging tot regionale afspraken tussen een groeiend aantal milieucoöperaties en agrarische natuurverenigingen enerzijds en lokale overheden en milieuorganisaties anderzijds. De ervaringen van CLM, die aan de wieg had gestaan van een van de eerste agrarische natuurverenigingen in Nederland, die uit Waterland, lieten zien dat er door samenwerking en maatwerk op regionaal niveau veel natuur- en milieuprestaties geleverd konden worden, als rijk en provincies tenminste de beleidsruimte gaven om af te wijken van rigide voorschriften en om de boeren af te rekenen op het behaalde resultaat.

Onder Wim Kok boekte het Nederlandse poldermodel klinkende resultaten en verschillende organisaties – waaronder CLM – pleitten dan ook voor een groene evenknie daarvan, het groene poldermodel. Al in 1994 had CLM voorgesteld om milieu-afspraken tussen overheid,

milieubeweging en landbouworganisaties algemeen bindend te verklaren, net als bij cao-onderhandelingen. Uiteindelijk kwamen de 'collectieve milieuovereenkomsten' er niet, maar het vormde wel een belangrijke stap in het denken over groene convenanten en gebiedscontracten tussen (groepen) agrariërs en overheden. In de tweede helft van de jaren negentig leken er heel veel mogelijkheden te zijn voor dergelijke groene contracten. Maar in het jaarverslag over 1998 constateerde CLM dat het ministerie van LNV, dat onder Van Aartsens leiding had opgeroepen om met vernieuwende ideeën te komen en als sector de eigen verantwoordelijkheid te nemen, "eigenlijk niet weet wat het aan moet met al die lokale creativiteit. Het dreigt zelf de remmende factor te worden. Niet uit onwil of kwaadaardigheid, maar eenvoudig uit onmacht, omdat het tot in al zijn vezels is ingesteld op uniformiteit.

Akkerrand in Flevoland

SPEERPUNT EEN POSITIEF- KRITISCHE DENKTANK

De visie van stakeholders op duurzame landbouw is cruciaal voor CLM. Daarom heeft CLM lange tijd een breed bestuur gehad met daarin boeren, milieubeschermers, onderzoekers en vertegenwoordigers van ketenbedrijven, met illustere voorzitters als Arie van den Brand en Hans van der Vlist. Sinds 2001 hebben BV en Stichting samen een Adviesraad, die fungeert als de antenne voor signalen uit het netwerk en de maatschappij. Momenteel zitten in de Adviesraad vertegenwoordigers (op persoonlijke titel) van onder meer FrieslandCampina, Rabobank, Dierenbescherming, Natuurmonumenten en CBL, en uiteraard een aantal agrariërs.

1997 Aanpak verdroging op landbouwbedrijven:
brochure Boeren met water

1998 Groene Contracten

Vanaf het begin heeft CLM met de praktijk samen gewerkt

TUSSEN ACHTERHOEK EN WASHINGTON

Aanvankelijk richtte CLM zich vooral op het nationale en het regionale niveau. Het rijk bepaalde de beleidskaders en provincies voerden vaak regionale projecten uit, bijvoorbeeld in milieubeschermingsgebieden – dus daar lagen de aangrijpingspunten voor het CLM-werk. Maar eind jaren tachtig werd steeds duidelijker dat het (Nederlandse) natuur- en milieubeleid ook op internationaal niveau werd vormgegeven. ‘Brussel’ bepaalde niet alleen de koers voor het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (inclusief ideeën voor bijvoorbeeld braaklegging) maar ook voor het milieubeleid; in 1991 zou de Europese Nitraatrichtlijn in werking treden, de eerste uit een hele reeks. Maar ook op het wereldtoneel – en vooral bij de GATT-onderhandelingen over wereldhandel – werden beslissingen genomen die de richting van het landbouw- en milieubeleid sterk beïnvloedden. In de aanloop naar de GATT-onderhandelingen van 1994 organiseerde CLM daarom in 1989 in Noordwijk een conferentie om natuur en milieu op de GATT-agenda te krijgen – en met succes. Sindsdien richtte CLM zich geregeld op Europees en mondiaal niveau en werkte het samen met internationale

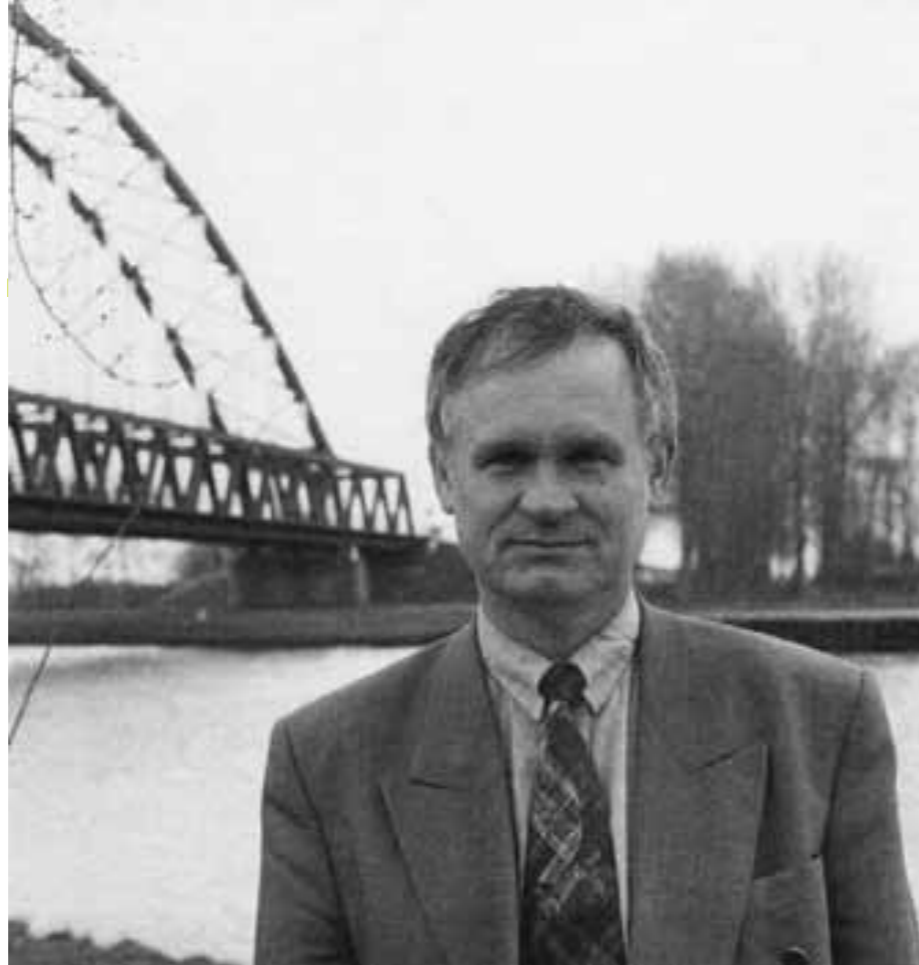
partners, óók omdat marktpartijen steeds vaker internationaal opereerden. Zo vond CLM in het IATP in de Verenigde Staten een goede partner, waarmee in 1997 de mineralenbalans in de VS kon worden geïntroduceerd (als ‘the Dutch Yardstick’) en waarmee in 2006 het boek ‘Agrarian Landscapes’ werd geproduceerd, dat een beeld gaf van de prachtige cultuurlandschappen aan beide zijden van de Atlantische Oceaan. Maar de meeste internationale werkzaamheden van CLM waren – en zijn nog steeds – Europees. Zo heeft CLM ideeën aangedragen voor cross compliance (milieuvorwaarden aan productiesubsidies), meegedacht over duurzame voedselketens in Europese regio’s, en het idee van een Europese stikstofheffing uitgewerkt. In Nederland adviseerde CLM overheden over de uitwerking van EU-beleid, zoals over de effecten van het opheffen van de zuivelquota. Momenteel werkt CLM met de samenwerkende multinationals in de voedingsbranche uit het Sustainable Agriculture Initiative Platform (SAI) aan internationaal toepasbare indicatoren, methoden en tools voor het meten van duurzaamheid bij de boer.

De innovatieve wingsprayer in actie: minder middel, minder drift en betere werking

“De koe in de wei is in het Nederlandse bewustzijn zoiets als voor de Amerikanen de cowboy op de prairie.”

Bruggenbouwer Wouter van der Weijden in Boerderij, 21 maart 1997

Melkkoe hoort in de wei thuis en niet in de stal

Een weide met grazende koeën is paviljoen wel het meest karakteristieke Nederlandse landschap. De landveehouderij is vanuit de grootste grondgebruiker van ons land. Op 1 miljoen hectare grasland grazen zo'n anderhalf miljoen melkkoeien en 0,2 miljoen vleeskoeien. De melkveehouderij is de enige agrarische bedrijfstak die zich nog in de warme sympathie van het publiek mag verheugen.

Maar als de teksten niet bedriegen heeft dit fraaie en vredige tafereel zijn langste tijd gehad. Het aantal koeien neemt geleidelijk af. Terwijl de melkproductie door Duitslands 1984-quotum is gebonden, slijt de melkproductie per koe ieder jaar. Daarvoor zijn er steeds minder koeien nodig om het nationale melkquotum vol te melken. Als de quotering blijft en de productiviteitsstijging doorzet, zal het aantal melkkoeien in 2015 versprekken met 1984 zijn gehalveerd.

Daar komt bij dat veehouders hun koeien steeds minder vaak laten weiden. Tot in de jaren zeventig liepen de meeste koeien dag en nacht in de wei en werden ze daar zelfs gemolken. Vandaag houden steeds meer koeien de koeien 's nachts op stal. Meest dan vijf procent van de koeien komt zelfs helemaal niet meer buiten. En de veehouderij is dat steeds meer. Verscheiden daarvan zullen gaan koeien.

Waarom doen zij dat? De belangrijkste reden is dat de melkprijs langzaam maar zeker daalt. Dat dwingt de veehouder om de kostprijs te verlagen. Bijvoorbeeld door vermindering van de melkproductie per koe. Koeien kunnen meer produceren als zij op stal staan dan wanneer zij zijn blootgesteld aan de grillen van het weer. Ook schadelijke opslag van de kostprijs drukken. Maar als de bedrivingen zeer groot worden hebben zij niet meer voldoende gezond rendement de stal om alle koeien te laten weiden.

De tweede reden waarom steeds meer veehouders hun koeien binnen gaan houden is de pestdage opmars van de melkrot. Dat apparaat spaart de veehouder veel arbeid, maar is duur. De kosten zijn

Half april gaan de koeien de wei in. Maar hoe lang nog? De melkkoe dreigt langzaam maar zeker uit het Nederlandse landschap te verdwijnen. Volgens Frits van der Schans en Wouter van der Weijden is dat medelijdig voor het landschap, de natuur en de koeien zelf. Het is tijd om de ontwikkeling te keren. En dan mag de melk best iets duurder worden.

sneller terug te verdienen als de koeien meer gaan produceren. Maar dat kan alleen als de dieren op stal blijven.

De derde reden is het milieubeleid van de overheid. Veehouders moeten een heffing betalen naar rato van de hoeveelheid stikstof die op hun bedrijf verloren gaat en in het milieu komt. Zij kunnen dat welletjes en daarmee de heffing terugkrijgen door de koeien heel nauwkeurig te voeden en het gras-

terestak omzet. Weliswaar zullen er nog kalveren, vleeskoeien en schapevrienden, maar hun aantal zal om economische redenen en wegens het milieubeleid verder dalen dan stijgen. Ook zullen boeren een deel van het prairie land inzetten in maaisilage. Dat maakt het landschap er niet fraaier op.

Het tweede slachtoffer is de natuur. Weidende koeien laten mestvelden achter die grote aantallen

en de ANWB met een campagne voor het behoud van de koe in het landschap?

De enige organisatie die daarom heeft gevraagd is opmerkelijk jong. In Nederland, de organisatie van boeren en tuinders. Zij heeft voor schande aan het om nog ijzsterke magen van de melkveehouderij. Als de koeien niet meer buiten kunnen, dreigt de sector over één kam te worden geschoren met de varkensmelkrij, die niet krediet bij het publiek heeft verspreid. Vorig najaar organiseerde de Nederlandse Koeien Zondag, maar de actie sloeg nauwelijks aan. Misschien juist omdat zij door boeren zelf werd georganiseerd.

Het lijkt dus tijd voor een brede coalitie van boeren, veehouderij, natuurbeschermers, ANWB en dierenbeschermers voor het behoud van de koe in het landschap. Aan dat streven hangt een poppenkastje van boegastie en een perle van melk. Want de boer is dat veel, voor de overnamen van welzijn.

Eerste maatregelen zijn maatregelen moeten, misschien met hulp van Peter Mavris, in staat zijn de overnamen met te linken met te betalen voor aanvullende bijdragen van koeien. Het is niet van wereldse koeien. De Stichting Natuur en Milieu zal over het goede wereldbeeld met een appél aan de supermarkten om te stoppen met hun melkprijsoorlog. Argument een lage melkprijs maakt het voor de veehouder moeilijker om in te overleven. Ook de overheid kan de weidende koe een handje helpen, bijvoorbeeld met fiscale maatregelen.

De campagne moet niet lang meer wachten. Want zijn de melkveebedrijven er eenmaal op terecht de koeien het beste jaar op stal te houden, dan zal het zeer moeilijk en duur worden te weer naar buiten te krijgen. Maatschappelijke organisaties die dan pas wakker worden zijn te laat.

De foto van de koeien en de W.J. van der Weijden zijn mede gemaakt door de Nederlandse Landbouwers Vereniging

Waar blijven Natuurmonumenten en ANWB met een campagne

land heel nauwkeurig te bemesten. Dat kan makkelijker als de koeien op stal staan.

Troost de lopen koeien in de wei (iets) meer risico in aanraking te komen met zieke dieren van de buuren of met verontreinigd slootwater. Op stal zetten is veiliger voor hun gezondheid.

Nu zijn deze problemen ook op andere manieren oplosbaar. Zo zijn er veehouders die een melkrot hebben, maar hun koeien toch laten weiden. Anderen houden hun koeien met schrikdand weg bij de sloot en geven ze ledingswater. Ook zijn kunstmatige overnamen ontwikkeld die heel precies werken en in staat zijn om in het gras onopzettelijk van koeien te herkennen en er omheen te stroven, zodat geen dubbele bemesting optreedt. Maar die soort maatregelen kost de veehouder geld.

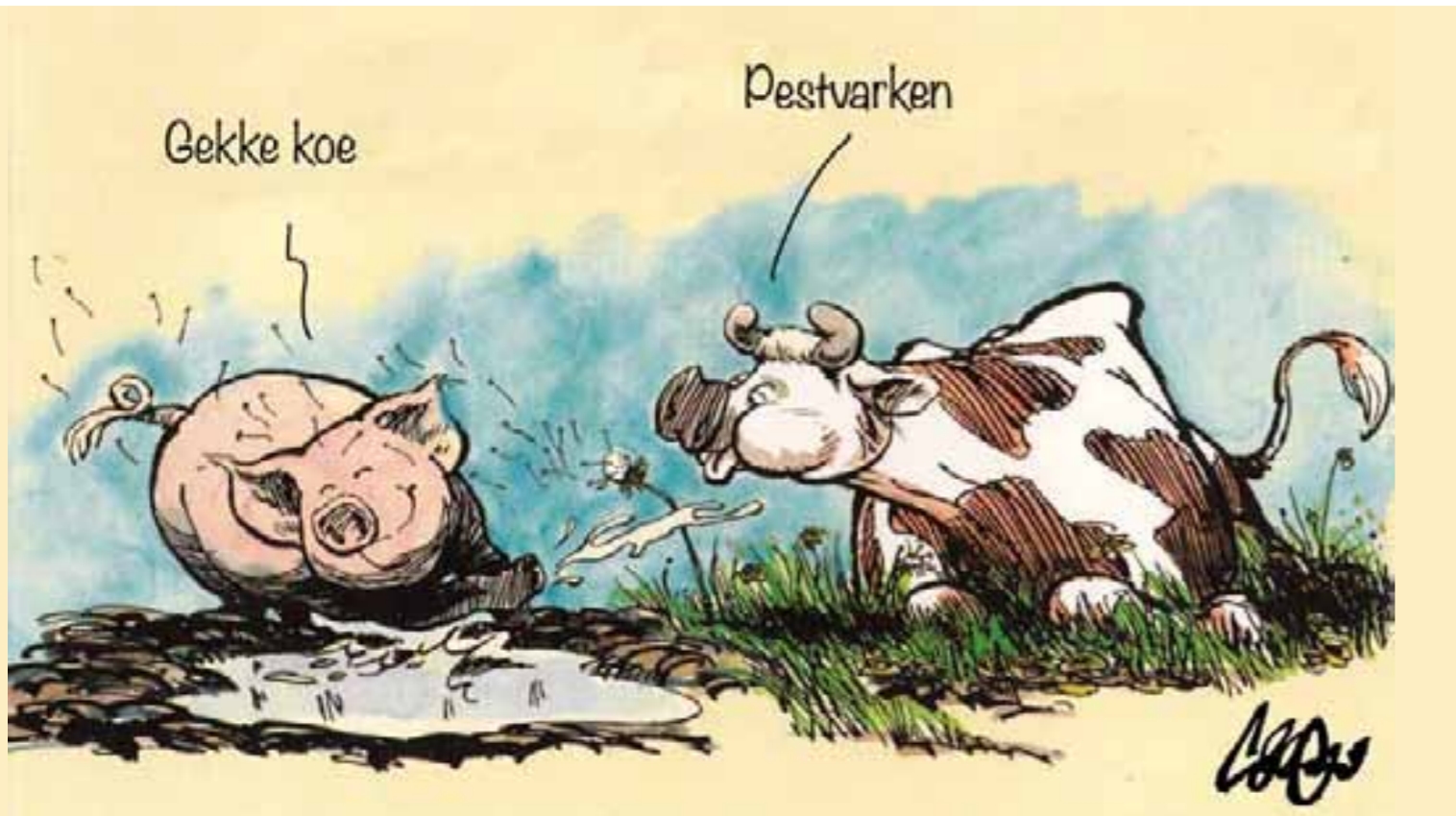
Is het wel zo erg als de koeien uit de wei verdwijnen? Ja, want er zal dus meer schade optreden.

Ten eerste wordt het landschap

meer verliepen en de vrachtafstreken. Deze in onze ogen weinig smakelijke inkomsten zijn een leekentje voor weidende koeien en hun jongen. Bijeen de koeien op stal, dan zullen vooral de insecten en vervolgens kreften, grutto en tureluur achteraan gaan.

Het derde slachtoffer is de koe zelf. Niet dat koeien op stal een slecht leven hebben. Maar in de wei hebben ze meer ruimte voor natuurlijk gedrag, zoals spelen of in kankten grazen en rusten. Ook vertonen ze minder onderlinge agressie. Op stal houden is dus onnatuurlijk voor het dierenwelzijn.

Za te zeggen is het vreemd dat de organisatie die zich inzetten voor natuur, landschap en dierenbescherming zich wil houden. Waarom komt de Dierenbescherming, die het probleem onderkent, niet in te prouwen? Waarom spuit de Veeveebedrijvers met op de hees van de weidende koe met haar zespunten waar de weidende koeen? En waar blijven Natuurmonumenten

Frits van der Schans en Wouter van der Weijden in NRC Handelsblad 18 april 2000

1998 Introductie Mineralen Aangifte Systeem (MINAS)

2000 100.000 boeren en tuinders in Nederland

2000 Programma Beheer

2000 Rapport en artikel in NRC: zorgen over koe in de wei

“Meer dan ooit behoefte aan een onafhankelijke experimenteerder en denktank”

MINI-INTERVIEW THEO WAMS

Teo Wams was in de jaren negentig directeur van Vereniging Milieudefensie en bestuurslid van CLM. Tegenwoordig is Wams directeur natuurbeheer van Natuurmonumenten.

“In de jaren negentig mocht ik vanuit de milieubeweging deelnemen aan het bestuur van CLM. Het waren roerige, dynamische jaren, waarbij de krachtsverhoudingen tussen landbouw, natuur en milieu veranderden. Veel 'groene' organisaties maakten een stormachtige ontwikkeling door, met grote behoefte aan professionalisering, CLM niet uitgezonderd. Het bestuur van CLM heb ik ervaren als een fantastisch platform om meningen uit te wisselen, informatie te delen en nieuwe samenwerkingsvormen af te tasten. De voortdurende voeding vanuit de werkorganisatie met vernieuwende projecten was daarbij onontbeerlijk. Inmiddels is de wereld sterk veranderd. 'Duurzaam' is mainstream in het bedrijfsleven, de overheid doet minder, issues als (bodem)biodiversiteit komen op en een nieuw EU-landbouwbeleid dient zich aan. Meer dan ooit ruimte voor en behoefte aan een onafhankelijke experimenteerder en denktank als CLM.”

SPEERPUNT INNOVATIES

Voor werkelijke verduurzaming zijn innovaties nodig, zowel in het beleid als in de praktijk. Sinds haar oprichting heeft CLM daarom steeds concrete voorstellen gedaan voor een innovatief en stimulerend milieubeleid. Ook organiseert CLM regelmatig innovatiewedstrijden voor ondernemers, zoals de innovatieprijs Duurzame Gewasbescherming. Tot slot stimuleert CLM technische innovaties, zoals de ontwikkeling en toepassing van de duurzame wingsprayer (foto rechts). Om de waterkwaliteitsdoelen voor gewasbescherming en mineralen te realiseren voert CLM momenteel het project 'Innovaties in het kwadraat' uit. Daarin combineren zeven bedrijven hun innovaties voor een duurzame peren-, prei- en aardbeienteelt.

2001 – 2011

In de jaren negentig waren veel CLM-ideeën overgenomen door overheden, marktpartijen en het landbouwbedrijfsleven. Verschillende CLM-pioniers stonden inmiddels bij provincies en ministeries zelf aan het beleidsroer. In 2003 verhuisde CLM naar een duurzaam bedrijfspand in de Culemborgse ecowijk Lanxmeer, en in 2001 werd CLM gesplitst in CLM Onderzoek en Advies BV, dat onderzoek verrichtte voor marktpartijen en overheden, en Stichting Centrum

voor Landbouw en Milieu, die zich richtte op innovatie en debat. Oprichter Wouter van der Weijden werd directeur van de stichting; CLM Onderzoek en Advies kwam onder leiding van Gé Pak. In 2007 werd Gé Pak opgevolgd door Gijs Kuneman, die in de jaren daarvoor vanuit Stichting Natuur & Milieu bruggen had gebouwd naar landbouw en bedrijfsleven.

2001 Commissie Wijffels adviseert over toekomst intensieve veehouderij

2001 Europees project Nitrogen Levy

4. DUURZAAMHEID ALS MARKETING-STRATEGIE

Landbouw tussen globalisering en regionalisering

Hoewel de paarse landbouwministers Van Aartsen, Apotheker en Brinkhorst vanaf de jaren negentig sterk hadden ingezet op 'marktwerking' en 'eigen verantwoordelijkheid', kwam die koerswijziging pas onder hun CDA-opvolger Cees Veerman tot wasdom. Niet de overheid was meer de stuwende kracht achter milieu- en welzijnseisen, maar de markt. Grote internationale voedings- en supermarktconcerns als Friesland Foods, Campina, Unilever en Albert Heijn kozen steeds vaker voor 'maatschappelijk verantwoord ondernemen', vaak in nauwe samenwerking met aansprekende natuur- en milieuclubs als het Wereld Natuur Fonds of de Dierenbescherming. Duurzaamheid werd een marketingstrategie. In de winkelschappen verschenen steeds meer duurzame producten, zoals 'Beter Leven-eieren', weidemelk en biologische appels.

Aan het begin van het nieuwe millennium had acht jaar paarse politiek haar glans verloren. Ondanks de economische groei had een zeker maatschappelijk onbehagen de kop op gestoken, dat zich na de aanslag op de Twin Towers op 11 september 2001 en de moord op Pim Fortuyn, een half jaar later, vertaalde in een aardverschuiving in het Nederlandse politieke landschap. Uit het niets werd de Lijst Pim Fortuyn de tweede partij van Nederland, na het CDA, dat als grote winnaar uit de bus kwam. Het werd het begin van vier opeenvolgende kabinetten Balkenende (2002 – 2010), in wisselende coalities. Het ministerie van LNV kwam weer terug bij ministers uit 'eigen CDA-kring'. Eerst werd de akkerbouwer en wetenschapper Cees Veerman minister (2002-2006), daarna de boerendochter en vakbondsbestuurder Gerda Verburg (2006 – 2010).

Bij de kabinetsformaties van het kabinet-Balkenende II werd de naam van LNV veranderd van Landbouw, Natuur en Visserij in het ministerie van Landbouw, Natuur en

Voedselkwaliteit. Dat was nodig omdat de Voedsel- en Warenautoriteit onder verantwoordelijkheid van LNV kwam te vallen – en dat was niet toevallig. De consument was steeds belangrijker geworden, en voor de consument stond de voedselkwaliteit voorop, zeker na de gekke koeienziekte en diverse veevoeraffaires van eind jaren negentig.

Publiek-private samenwerking

Onder de paarse kabinetten van Wim Kok had het rijk op natuur- en milieugebied een behoorlijk centralistische koers gevaren, maar Veerman zag in dat een andere aanpak noodzakelijk was. De overheid kon – zeker op het gebied van kwaliteit en duurzaamheid – niet alles zelf organiseren, maar was, vond Veerman, sterk afhankelijk van de wensen van de consument en van de initiatieven vanuit de markt. Veermans adagium was dan ook 'van zorgen voor naar zorgen dat' – de overheid als facilitator. Niet voor niets was LNV's

2001 Mond- en Klauwzeer

2001 Start van de opkoop van varkensrechten, ondermeer via Ruimte-voor-Ruimte

2001 Opsplitsing in BV en Stichting

2003 'Onmisbaarheidsregeling' en Convenant Duurzame Gewasbescherming

2003 CLM slaat alarm over invasieve exoten en biologische globalisering

missiedocument uit 2004 geen nota met beleidsvoornemens, maar een 'agenda', de 'Agenda Vitaal Platteland'. De verzelfstandiging van semi-publieke diensten werd voortgezet en steeds nadrukkelijker zette de overheid in op samenwerking met (en medefinanciering door) private partijen: de zogenaamde publiek-private samenwerking. Het was een tendens die onder de noemer 'ontwikkelingsplanologie' ook in de ruimtelijke ordening zichtbaar werd. Economische dynamiek moet je niet tegenhouden – zoals VROM-minister Jan Pronk met zijn rode contouren nog had gepoogd – maar benutten en in de goede richting sturen. Onder leiding van ondermeer SER-voorzitter Herman Wijffels (die ook voorzitter was van Natuurmonumenten) ontstonden rond thema's als 'investeren in natuur' opmerkelijke coalities van clubs als Natuurmonumenten, Stichting Natuur & Milieu, ANWB, werkgeversverbond VNO-NCW, en bouwersverbond AVBB.

In de 'Agenda Vitaal Platteland' sloeg Cees Veerman, net als zijn RO-collega Sybilla Dekker met de 'Nota Ruimte', nog een nieuwe weg in, die van decentralisering. Niet het rijk moest de centraal sturende speler in het landelijk gebied zijn, zoals onder Van Aartsen nog het geval was geweest, maar ondernemers, terreinbeheerders en maatschappelijke organisaties. De regie daarover moest in handen komen van de provincie, die met een combinatie van ruimtelijke ordening, uitvoeringsprojecten en milieuregelgeving de natuur-, water- en milieudoelen effectief zou realiseren. Het rijk stuurde op hoofdlijnen, beperkte zich tot haar kerntaken en rekende de provincie uiteindelijk af op het behaalde resultaat – een systeem dat uiteindelijk in 2007 resulteerde in het ILG, het investeringsbudget landelijk gebied. Het systeem bouwde voort op de Reconstructiewet van 2002, bedoeld om de veehouderijgebieden in Zuid- en Oost-Nederland ruimtelijk te herstructureren. Hoewel minister Van Aartsen daarmee aanvankelijk een centralistische aanpak voor ogen had, zou het ILG onder druk van de provincies – en met een nieuwe politieke wind – uiteindelijk juist de wegbereider blijken voor regionalisering en het groene poldermodel.

Terwijl het rijk steeds meer verantwoordelijkheden overliet aan provincies en regio's werd de Brusselse invloed op het nationale landbouw-, natuur- en milieubeleid ook steeds groter. Om de blijvend hoge kosten te beperken én de negatieve effecten op natuur en landschap te verzachten was het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid sinds 1984 enkele keren stapsgewijs hervormd. Dat leidde uiteindelijk tot de ontwikkeling van een ambitieus tweede spoor, het Europese plattelandsbeleid, waaruit ook Nederland veel plattelandsprojecten zou (mede)financieren, zoals het agrarisch natuurbeheer.

Maar belangrijker nog was dat 'Brussel' voor steeds meer beleidsterreinen Europese milieu- en natuurkaders stelde, zoals de Kaderrichtlijn Water, de NEC-richtlijn (verzurende emissies), de Luchtkwaliteitsrichtlijn en de Vogel- en Habitatrichtlijn (de wettelijke basis van Natura 2000). Hoewel Nederland voor al deze beleidsterreinen al eigen beleid had, betekenden de Europese richtlijnen wel dat Nederland het eigen beleid ook echt serieus moest nemen. Natuur en milieu werden daardoor steeds vaker zelfstandige waarden, die juridisch afgedwongen konden worden. De korenwolf en de zeggekorfslak werden daar de iconen van, die in hun eentje hele infrastructurele projecten konden stilleggen – de juridificering van het natuurbeleid.

Hoewel de Europese richtlijnen effectief waren, waren ze ook nogal 'grof' en leken ze niet goed te passen bij het sterk verweven en intensief gebruikte landelijk gebied van Nederland. De richtlijnen betekenden vaak dat het Nederlandse beleid moest worden bijgesteld of dat er draconische maatregelen nodig waren, zoals de bouwstop na de invoering van de Luchtkwaliteitsrichtlijn. De invoering van Natura 2000 leidde tot een scherpe zwart-witbenadering in het Nederlandse natuurbeleid, afkalkend draagvlak en nieuwe spanningen tussen landbouw en natuur.

Duurzaam consumeren

Ook de landbouw- en voedselmarkt internationaliseerde. De marktconcentratie zette door. In 2008 fuseerden de

laatste twee Nederlandse melkindustrieën tot één bedrijf van wereldformaat, FrieslandCampina. Ahold breidde zijn internationale werkgebied flink uit en in de varkenssector werd VION door fusies en overnames Europa's grootste vleesproducent, de zesde ter wereld.

Op het wereldtoneel maakten nieuwe grote spelers hun opwachting. Voor opkomende wereldeconomieën als India, Rusland en vooral China werd duidelijk dat de zeggenschap over de grondstofvoorraden van steeds groter strategisch belang werd en dat ze hun voedselvoorziening voor de toekomst moesten veiligstellen. Dit leidde tot de bescherming van de eigen grondstofvoorraden, de beperking van hun graanexport en het innemen van strategische grondposities in andere landen – het zogenaamde 'land grabbing' – iets wat overigens ook door steeds meer multinationals werd gedaan. Ook werden internationale beleggers actief op de wereldvoer- en voedingsmarkten, met voedsel speculatie tot gevolg. In combinatie met enkele misoogsten in grote producerende landen – het gevolg van de klimaatverandering – en de sterke stijging van de vraag naar biomassagewassen voor energieopwekking, leidde dit tot grote prijsfluctuaties en geregeld zeer hoge ruwvoer- en voedselprijzen. Dat leidde op zijn beurt tijdelijk weer tot groeiende onrust in armere landen.

Veel Nederlandse landbouwbedrijven bleven inzetten op schaalvergroting en intensivering. Nergens ter wereld was de productie per hectare zo hoog als in Nederland. Telde Nederland in 1950 nog zo'n kwart miljoen boeren, in 2000 zakte hun aantal door de grens van honderdduizend, en tien jaar later zouden er nog zo'n zeventigduizend van over zijn. Er kwamen steeds minder, maar steeds grotere landbouwbedrijven die op steeds minder grond steeds meer produceerden. Enkele melkveebedrijven molken al meer dan vijfhonderd koeien – een voor Nederland onmogelijk geacht aantal. Wereldwijd werd een varkensstal met 2000 vleesvarkens in 1975 nog gezien als een afschrikwekkende 'mammoetbedrijf', in 2005 werd datzelfde aantal aangehouden als richtsnoer voor een economisch rendabel bedrijf.

In het eerste decennium van de 21e eeuw verdwenen de koeien langzaam uit het landschap

2003 CLM verhuist naar Culemborg

2003 Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij wordt Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit

2003 Supermarkten stoppen met verkoop legbatterij-eieren

2003 Vogelgriep

2004 Agenda Vitaal Platteland: de overheid als facilitator

CLM met supermarkt en milieubeweging op bezoek bij duurzame fruitteiler Van Wijk

Toch betekende die schaalvergroting niet dat de land- en tuinbouwsector stilstond op milieugebied – integendeel zelfs. Mede door Al Gore's klimaatfilm 'An Inconvenient Truth' uit 2006 kreeg de maatschappelijke discussie over duurzaam consumeren een nieuwe impuls. Milieu- en consumentenorganisaties voerden in supermarkten publieksacties om dierenwelzijn te verbeteren, het gebruik van bestrijdingsmiddelen terug te dringen of het aanbod biologische producten te vergroten.

De voedingsmiddelenindustrie, met grote spelers als Unilever, Heineken, FrieslandCampina en Ahold, speelde daarop in – vaak in nauw overleg met organisaties als de Dierenbescherming en Natuur & Milieu. De voedingsmiddelensector voelde zich medeverantwoordelijk voor de kwaliteit van de aangeboden producten en besefte dat 'foute' producten hun imago konden aantasten – en daarmee ook meteen hun marktaandeel – of dat ze in het ergste geval aansprakelijk konden worden gesteld voor besmette producten. Werken aan duurzaamheid paste bij maatschappelijk verantwoord ondernemen, een trend die steeds belangrijker werd. Omgekeerd was er een groeiende vraag naar duurzame kwaliteitsproducten, biologisch, fair trade of diervriendelijk. Bedrijven als Heineken (met Veldleeuwerik), Unilever (met Ben&Jerry ijs) en Gulpener (met Korenwolfbier) startten daarop eigen duurzame productieprogramma's, die vaak de hele productieketen besloegen – 'van grond tot mond' – in enkele gevallen in nauwe samenwerking met CLM. In de internationale arena maakten ngo's afspraken met grote agro-multinationals over de verduurzaming van de palmolie- en sojaproductie. In de winkelschappen verschenen steeds vaker aardbeien uit de regio, biologisch geteelde appels, vrije-uitloopeieren en weidemelk in een klimaatneutrale verpakking. Duurzaamheid was een marketingstrategie geworden. Niet de overheid zorgde voor steeds scherpere milieueisen, maar de markt.

Het eerste gerst van de Veldleeuwerikboeren verwerkt tot Skylark-bier, eenmalig geschonken voor liefhebbers van duurzaam bier

2004 Poster, kalender en start ontwikkeling instrumentenkaarten agrobiodiversiteit

2005 Startschot uitvoering Reconstructieplannen

2006 'An Inconvenient Truth' van Al Gore zet klimaat hoog op de agenda

2006 Milieubeweging en groentehandel bij elkaar gebracht over aanpak residuen

2006 Nota Ruimte introduceert concept van ontwikkelingsplanologie

CLM brengt milieubeweging en tuinders bij elkaar

KLIMAAT EN ENERGIE

Voor CLM stond vanaf het begin vast dat de landbouw niet alleen een energiegebruiker was, maar dat geïntegreerde landbouw ook energieproducent kon zijn. Aanvankelijk lag de nadruk daarbij op onderzoek naar de mogelijkheden voor (kleinschalige) energieproductie op het landbouwbedrijf, bijvoorbeeld uit houtwallenhout of mest – een lijn die in het nieuwe millennium werd voortgezet met bijvoorbeeld de (CLM-plannen voor) covergisting van mest op proefbedrijf De Marke, in 2006. Zo kon het probleem 'mest' worden omgezet in kansen voor energieproductie en in een beter imago voor de sector.

Maar ook in breder perspectief zette CLM de problematiek rond energie en landbouw al vroeg op de agenda. In 1996 was CLM een van de eersten die in de volle breedte de duurzaamheid in kaart bracht van de teelt van energiegewassen, van eucalyptus en olifantsgras tot suikerriet. Biomassateelt leek toen een nieuwe landbouwtekt te worden – en die inschatting bleek juist – maar het duurzaamheidsbeeld dat uit de verkenning naar voren kwam was niet altijd even positief, bijvoorbeeld als het ging om biodiversiteit, watergebruik of erosie.

Tegelijkertijd was duidelijk dat de landbouw een grootverbruiker van energie was en dat energiebesparing veel zoden aan de dijk kon zetten. Al in 1989 zette CLM de uitstoot van broeikasgassen door de landbouw op de agenda en in de jaren daarna ontwikkelde CLM voor iedere sector een energiemeetlat, waarin naast het directe energieverbruik (gas, olie en stroom) ook het indirecte verbruik was opgenomen (zoals energiegebruik voor de productie van kunstmest). Die inspanningen vonden aanvankelijk vooral weerklank in de glastuinbouw. Die sector was een

belangrijke energieverbruiker, wat bij stijgende energieprijzen misschien wel de achilleshiel zou kunnen worden in de concurrentie met telers in zonniger landen, zoals Spanje. Naast energiebesparing begon de sector daarom ook aan de ontwikkeling van de 'energieleverende kas'.

Hoewel er forse besparingen mogelijk bleken, die vaak ook nog eens veel geld opleverden, bleef de aandacht voor het energiegebruik in de andere landbouwsectoren gering. Dat veranderde toen Al Gore in 2006 met zijn film 'An Inconvenient Truth' de klimaatverandering prominent op de maatschappelijke agenda zette, inclusief de oorzaak daarvan: de exponentiële groei van de uitstoot van broeikasgassen als methaan en CO₂. Vooral de veehouderij bleek in de uitstoot van broeikasgassen een veel forsere aandeel te hebben dan velen tot die tijd dachten, een inzicht dat ondermeer verwoord werd in het FAO-rapport 'Livestock's long Shadow' uit 2006.

Om de broeikasgasemissie van de verschillende sectoren in beeld te brengen (en op basis daarvan reductiemaatregelen te nemen) bouwde CLM de energiemeetlat na 2006 uit tot de Klimaatat voor zuivel, varkenshouderij en open teelten. Zuivelcoöperatie CONO zet de Klimaatat tegenwoordig in om haar leden te helpen klimaatvriendelijk te produceren.

Ook grote voedingsbedrijven als Unilever en Albert Heijn kozen klimaatverandering sindsdien als een van hun topprioriteiten. Hun inzet beperkte zich niet langer tot de eigen bedrijfsvoering – met aandacht voor verwerking, verpakking en transport – maar richtte zich ook steeds meer op de primaire voedselproductie op het boerenbedrijf, omdat juist daar veel winst te halen viel.

2006 Partij voor de Dieren
in de Tweede Kamer

2007 Besmettingen met Q-koorts;
eerste sterfgevallen

2007 Cono start Caring Dairy
programma met Ben&Jerry's

2007 Eerste tranche Natura
2000-gebieden aangewezen

2007 Lancering
Schoon Water aanpak

Met de Partij voor de Dieren kwamen dierenwelzijn en minder vlees in de politieke lift

Dierenwelzijn

Ook – en misschien wel vooral – in de (intensieve) veehouderij deed de maatschappelijke druk op producenten zich goed voelen. Terwijl provincies en rijk met ondermeer 'ruimte-voor-ruimte' de nationale varkensstapel met 25% inkrompen – zodat er een evenwicht ontstond op de mestmarkt – verschenen begin 2001 opnieuw tv-beelden van grootschalige veeruimingen. Dit keer was het de beurt aan koeien en kalveren. Om de mond- en klauwzeerepidemie onder controle te krijgen, werden veemarkten en landbouwvergaderingen verboden en bleven natuurgebieden meer dan een half jaar gesloten. Krap twee jaar later volgde een nieuwe epidemie, de vogelgriep, die dit keer de pluimveehouderij zwaar trof. Kinderboerderijen gingen maandenlang dicht.

De epidemieën maakten duidelijk dat de intensieve veehouderij bijzonder kwetsbaar was. In de loop van het decennium zou steeds duidelijker worden dat de intensieve veeproductie ook verstreckende gevolgen kon hebben voor de menselijke gezondheid. Al sinds de jaren negentig waren er schandalen geweest met dioxines en MPA (medroxyprogesteronacetaat) in malafide veevoer, en de gekkekoeienziekte BSE had aangetoond dat dierziekten voor mensen zelfs dodelijk konden zijn. Nu bleek dat mensen ook konden overlijden aan een op mensen overdraagbare vogelgriepvariant uit Azië en aan Q-koorts, met name verspreid door de geitenhouderij. Daarnaast was het veelvuldige antibioticagebruik in de veehouderij vermoedelijk mede een oorzaak van de opkomst van 'ziekenhuisbacterie' MRSA, die resistent bleek voor antibiotica en dus moeilijk te bestrijden was. Ook het ESBL-enzym, dat bepaalde antibiotica kon afbreken, bleek een bedreiging voor de volksgezondheid.

Toch waren het niet alleen voedselveiligheid en volksgezondheid die de maatschappelijke discussie over de intensieve veehouderij voedden, ook het dierenwelzijn werd een steeds belangrijker item, zeker na de grootschalige veeruimingen in 1997 (varkens), 2001 (koeien) en 2003

(kippen). De sector zelf leek de problemen niet aan te kunnen. Die was slecht georganiseerd, weinig gericht op het voorkomen van dierziekten en zich door de bank genomen nauwelijks bewust van de veranderende maatschappelijke opvattingen. Het was dan ook niet verwonderlijk dat het gebrek aan maatschappelijke oriëntatie leidde tot een maatschappelijke tegenreactie, eerst door de oprichting van stichtingen als Varkens in Nood (in 1997) en Wakker Dier (in 1998), in 2002 gevolgd door de oprichting van de Partij voor de Dieren. Bij de verkiezingen van 2006 wist de PvdD – gesteund door een groot aantal prominente lijstduwers – twee Kamerzetels te bemachtigen – een wereldprimeur.

De maatschappelijke en politieke aandacht voor dierenwelzijn leidde uiteindelijk ook binnen de sector tot extra aandacht, al bleek het lastig om echte doorbraken te forceren. Verschillende keren bogen commissies zich over de toekomst van de veehouderij (commissie Wijffels in 2001, Maatschappelijke Discussie Intensieve Veehouderij in 2005 en de Toekomstagenda Veehouderij in 2008), maar de terugkerende oproep om als sector zelf verantwoordelijkheid te nemen, bleek een lastige opgave. Maatschappelijke organisaties, politiek en consumenten bleven zich daarom roeren – meest recentelijk in hun (gemeentelijke) protesten tegen de komst van grote 'megastallen' in de zogenaamde landbouwontwikkelingsgebieden, waarvoor de reconstructiewet de ruimtelijke en milieutechnische voorwaarden had geschapen.

Toch werden er ook flinke stappen gezet, met name op het gebied van dierenwelzijn. Onder druk van maatschappelijke organisaties, die met publiekscampagnes misstanden in de veehouderij aan de kaak stelden, ontwikkelde de Dierenbescherming het Beter Leven kenmerk, dat al snel opdook op de verpakking van vlees en eieren in de supermarkten. Zo kon de consument in een oogopslag zien dat zijn karbonade diervriendelijk geproduceerd was. Ook de sector zelf kwam met duurzame initiatieven, zoals de Volwaard Kip en het Rondeel Ei.

Rondeel-eieren, voorbeeld van duurzaam ondernemen from farm to fork

2007 Invoering ILG:
alle sturing naar de regio

2007 Publicatie 'Ganzenbord':
promotie van wildeganzenvlees

Bestrijding H5N1, China 2008

Help China bij bestrijding van vogelgriep

Vrijwel jaarlijks wordt de wereld geïsoleerd door nieuwe griepvirussen. Tijd om het probleem aan te pakken bij de bron, menen **Wouter van der Weijden** en **Frits van der Schans**.

Het vogelgriepseizoen is weer begonnen. De eerste doden uit Thailand en Indonesië zijn gemeld, en in Nederland zijn de kippen weer opgehokt omdat erek-vogels uit Azië het virus kunnen meenemen.

Nieuwe griepvirussen ontstaan door mutatie of recombinatie uit bestaande virussen. Dit gebeurt vaak in China, waar mensen al duizenden jaren dicht opeenvoeren leven met kippen, eenden en varkens. Alleen al in de zuidoostelijke provincie Guangdong leven 85 miljoen mensen, 42 miljoen varkens en tien miljoen eenden. Het enorme aantal verschillende dieren en de manier waarop zij worden gehouden bieden een ideale kweekvijver voor nieuwe viruscombinaties. Die virussen worden verspreid via pluimveetransport, personenverkeer, markten waar levende dieren worden verhandeld, en ook door trekvogels.

Het huidige H5N1-virus is tien jaar geleden ontdekt bij ganzen in Guangdong en circuleert al die jaren in China en Zuidoost-Azië. Het is daar dus endemisch geworden. Er zijn al zo'n 80 stammen ontstaan. Die hebben waarschijnlijk alle hun bakermat in Zuidoost-China, want daar heeft het virus zijn grootste genetische variatie.

Een vergelijking met het Europese miltrebeleid dringt zich op. Daar gelden twee principes: bestrijding bij de bron en de verantwoordelijkheid. Bij toepassing van dat laatste principe zou China jaarlijks zeker 20 miljard dollar aan schadevergoeding moeten betalen. Een ernstige pandemie zou het land zelfs op de rand van een bankroet kunnen brengen.

China is veel goedkoper uit door het probleem aan te pakken bij de bron: de miljoenen dagelijkse contacten tussen pluimvee, wilde vogels, varkens en mensen. Dat kan door betere bedrijfshygiëne, minder transport van levend pluimvee en minder handel in levende dieren op markten. En vooral ook een betere scheiding tussen mensen, pluimvee, varkens en wilde vogels. Voor de miljoenen kleine bedrijven en woningen waar pluimvee buiten loopt, kan vaccinatie een oplossing bieden. Gezien de armoede op het platteland is het zaak zulke maatregelen te integreren in een breed sociaal ontwikkelingsprogramma. Dit vergt grootschalige bewustmaking en begeleiding van de bevolking, strikte regelgeving en handhaving, en miljardeninvesteringen in structurele aanpassing van de milieuproblemen.

Het zou niet redelijk en niet realistisch zijn van China alleen op te

wereldwijd heeft het virus al 200 miljoen stuks pluimvee het leven gekost door infectie en ruiming. Daarnaast zijn 241 mensen ziek geworden van wie er 141 zijn overleden, de meesten in Indonesië (146) en Vietnam (42).

Na 141 slachtoffers gaan we vergeleken met de 250.000 tot 500.000 doden die jaarlijks vallen door 'gewone' griep-pandemieën. Het probleem is dat meer dan 55 procent van de geïnfecteerden overlijdt en dat het virus slechts enkele mutaties verwijderd is van een variant die gemakkelijk van mens op mens kan overspringen en een verwoestende pandemie kan veroorzaken.

Schrikbeeld is de Spaanse griep van 1917-'19. Waar dat virus vandaan kwam, is nog altijd niet bekend, maar het staat vrijwel vast dat het door mutatie is ontstaan uit een vogelvirus. Volgens een WHO-schatting zijn wereldwijd 40 miljoen dodelijke slachtoffers gevallen en ook nu is dat aantal niet eenduidig. De economische schade zou volgens de Wereldbank kunnen oplopen tot 1250 miljard dollar, 10 procent van het mondiale bruto nationaal product.

Na een eindeloze reeks griepgolven en de nu al tien jaar durende dreiging van een pandemie rijzen twee vragen. Is het nog wel verdenkbaar dat China doorgaat met een veehouderij die de wereld vrijwel elk jaar opdraait met griepvarissen die een kwart tot een half miljoen mensen doden? En dat het land de economische schade daarvan, ten minste 20 miljard dollar per jaar, afwentelt op de rest van de wereld, waaronder ontwikkelingslanden?

2007 Deelname CLM aan
Netwerk Platteland

zadelen met kosten. De vervuiter betaalt is immers geen uitgangspunt van de huidige internationale veterinaire verdragen. Hooguit kan een land na een uitbraak worden getroffen door een exportverbod. Ook in de EU betalen bij een uitbraak alle lidstaten mee. Trouwens, zelfs in het mondiale initiatief wordt het uitgangspunt niet algemeen gehanteerd. De VS betalen bijvoorbeeld niets voor de buitensporige uitstoot van kooldioxide waarmee ze de wereld opzaden. Bovendien heeft de hele wereld belang bij een structurele oplossing van het griepprobleem.

De hoge kosten kunnen waarschijnlijk al binnen 10 tot 20 jaar worden terugverdiend door minder griepgolven, griepvallen, ziekteverzuim en gezondheidszorg. En ook door minder uitbraaken bij pluimvee. De EC, de VS, Japan en Nederland met zijn vele trekvogels en grote pluimveesectoren, zouden met kunnen financieren. Het ligt ook een taak voor de Wereldbank. Op termijn hoeven we dan niet meer zo krampachtig te doen over trekvogels en over kippen die buiten lopen.

China heeft ook zelf belang bij een snelle aanpak. Over twee jaar zijn de Olympische Spelen in Peking. Een griepvirus kan zich geen betere springplank naar alle continenten wensen. Een uitbraak in het voorjaar of de zomer van 2008 in China leidt gezichtsverlies en een miljardenstof.

Wouter van der Weijden en Frits van der Schans zijn verbonden aan het Centrum voor Landbouw en Milieu te Wageningen.

Olympische Spelen zijn ideale springplank

Wouter van der Weijden en Frits van der Schans in NRC Handelsblad 5 september 2006

2008 CLM begeleidt Cono-
boeren Caring Dairy

2008 Fusie twee Nederlandse zuivelbedrijven tot
één bedrijf van wereldformaat: FrieslandCampina

2008 CLM gebiedsmakelaar in Groot-
Wilnis Vinkeveen en OostvaardersWold

2008 Kredietcrisis

2009 Landbouwminister Gerda Verburg maakt 'Nota
Duurzaam Voedsel – Voedsel en eiwit op de agenda'

HET EINDE VAN MINAS

Door de opkoop van een kwart van alle mestproductie-rechten in de varkenshouderij was er rond 2003 een evenwicht op de mestmarkt ontstaan en kon alle Nederlandse mest in principe op Nederlandse landbouwgrond worden uitgereden. Dat was een belangrijke voorwaarde voor een goed functionerend mestbeleid, waarbij de doelen van de Europese Nitraatrichtlijn gehaald konden worden. Gebeurde dat niet, dan kreeg Nederland te maken met hoge Europese boetes.

De Europese Nitraatrichtlijn reguleerde de hoeveelheid stikstof die op een hectare aangevoerd mocht worden, de zogenaamde aanvoernorm. Het was een grove methode die geen rekening hield met de hoge productieniveaus en het uitgekende management op Nederlandse bedrijven. Invoering zou betekenen dat vooral melkveebedrijven in de problemen zouden komen. In plaats daarvan wilde Nederland daarom aan de slag met het Mineralen Aangifte Systeem (MINAS), dat qua systematiek was gebaseerd op de CLM-mineralenbalans. Landbouwers werden daarin afgerekend op hun mineralenverliezen. Waren die te hoog, dan moesten ze een boete betalen. Door de jaarlijkse aanscherping van de verliesnormen, was het idee, werden de mineralenverliezen steeds kleiner en werden bodem en grondwater steeds schoner – en inderdaad daalde bijvoorbeeld de hoeveelheid nitraat in het grondwater gestaag. In 1998 werd MINAS ingevoerd. Hoewel MINAS aanvankelijk veelbelovend leek, bleek het

in de praktijk complex. Veel boeren hadden moeite met de administratieve rompslomp. Voor de melkveehouderij, waar meer of minder sprake is van een gesloten voer-mestkringloop, was MINAS succesvol. Maar voor alle andere sectoren, dierlijk en plantaardig, voegde het rijk onder druk van de landbouwlobby steeds nieuwe uitzonderingsregels toe. Die maakten MINAS steeds ingewikkelder. Een leger van 600 ambtenaren moest fraude voorkomen. De boetes bleven laag – wederom onder druk van de sector – waardoor de verliezen te langzaam daalden.

Voor de Europese Commissie waren deze ontwikkelingen de aanleiding om het vertrouwen in de Nederlandse invulling van de Nitraatrichtlijn op te zeggen. Uiteindelijk verwisselde Nederland daarom de 'scalpel van MINAS' voor de 'botte bijl van de aanvoernorm', die in 2006 met een nieuwe Mestwet werd ingevoerd. Met een nieuw stelstel van aanvullende maatregelen kreeg de Nederlandse melkveehouderij wél een speciale behandeling onder de zogenaamde 'derogatie': een ruimere aanvoernorm op grasland.

De CLM-mineralenbalans leek met die ontwikkelingen eveneens geheel uit beeld verdwenen, maar melkveehouders kregen de mogelijkheid om de mestproductie op hun bedrijf specifiek vast te stellen, met behulp van de handleiding 'Bedrijfsspecifieke Excretie' (BEX). En met de BEX is de CLM-mineralenbalans feitelijk weer helemaal terug.

Natura 2000

In het natuurbeleid kwam vanaf 2000 het Programma Beheer tot volle wasdom, met 'afrekenen op resultaat' als kernbegrip. Er was een tamelijk ingewikkeld systeem opgebouwd met doelsoorten die aan het eind van een zesjarige contractperiode gehaald moesten zijn. Hoewel het Programma Beheer een (achteraf te) optimistisch idee uitstraalde van maakbare natuur, leidde het wel tot de opkomst van een groot aantal Agrarische Natuurverenigingen. In lijn met de ideeën van CLM en met de eerste experimenten in Waterland, pasten vooral de natuurverenigingen in het westen van het land 'resultaatbeloning' toe, waarbij bedrijven werden uitbetaald naar het behaalde (natuur) resultaat, zoals het aantal beschermde weidevogelnesten of bijzondere slootkantplanten. Door onderzoek onder agrarische natuurverenigingen naar ondermeer beleidswensen, burgerparticipatie en de effectiviteit van agrarisch natuurbeheer zette CLM de agrarische natuurverenigingen in de eerste jaren van het nieuwe millennium beleidsmatig stevig op de agenda. De aanpak met resultaatbeloning en regionale zelfsturing kon onder boeren op veel enthousiasme rekenen.

Maar juist doordat de natuurdoelen centraal waren komen te staan – en niet het type beheer – werd het ook gemakkelijker het natuurbeleid te evalueren, en in de loop van het decennium kwam er dan ook steeds meer aandacht voor de kosteneffectiviteit van het beleid, ondermeer door onderzoek van de Rekenkamer. Leverde het natuurbeleid wel de beoogde natuurdoelen op? Kon het goedkoper?

In het hele natuurbeleid trad daardoor een verzakelijking op, en ook op agrarisch natuurbeheer kwam kritiek, ondermeer van de Wageningse hoogleraar Frank Berendse. In de weidevogelgebieden, stelde hij, bleek de weidevogelstand steeds verder terug te lopen, ondanks de investeringen in agrarisch natuurbeheer – wat overigens ook gold voor de weidevogelstand in reservaatgebieden.

Deels had de teruglopende weidevogelstand in Nederland te maken met de algemene tendens van schaalvergroting en intensivering. Vooral de toegenomen mechanisatie leidde ertoe dat boeren in één keer hun hele areaal konden maaien, waardoor veel weidevogelgebieden er begin mei uitzagen als een troosteloze steppe van gemaaid grasland. Dat was funest voor jonge weidevogels.

Deels ook hadden de tegenvallende resultaten van het agrarische weidevogelbeheer te maken met de specifieke invulling van het Programma Beheer. Boeren werden afgerekend op het aantal beschermde nesten, maar de overleving van de jonge vogels bleek minstens even belangrijk voor het broedsucces – en daar werd aanvankelijk niet op gestuurd. Bij de herijking van het Programma Beheer – dat in 2010 gewijzigd werd in het Subsidiestelsel Natuur- en Landschapsbeheer (SNL) – werd de aandacht van individuele nestbescherming verschoven naar een intensiever en meer vlakdekkend mozaïekbeheer, waarin kuikenbescherming een belangrijke rol speelde. Het systeem van resultaatbeloning werd verlaten en er werd weer afgerekend op beheermaatregelen. De natuur bleek minder stuurbaar dan gedacht.

Toch waren er wel degelijk successen. In sommige akkerbouwgebieden waren de resultaten van het agrarisch natuurbeheer spectaculair. Met nestbescherming en akkerlandenbeheer zorgde de Stichting Grauwe Kiekendief van Ben Koks met enthousiaste akkerbouwers er bijvoorbeeld voor dat de bijna uit ons land verdwenen grauwe kiekendief weer terugkeerde in Oost-Groningen. Ze bouwden daarbij voort op de eerste CLM-experimenten met natuurgerichte braaklegging uit de jaren negentig.

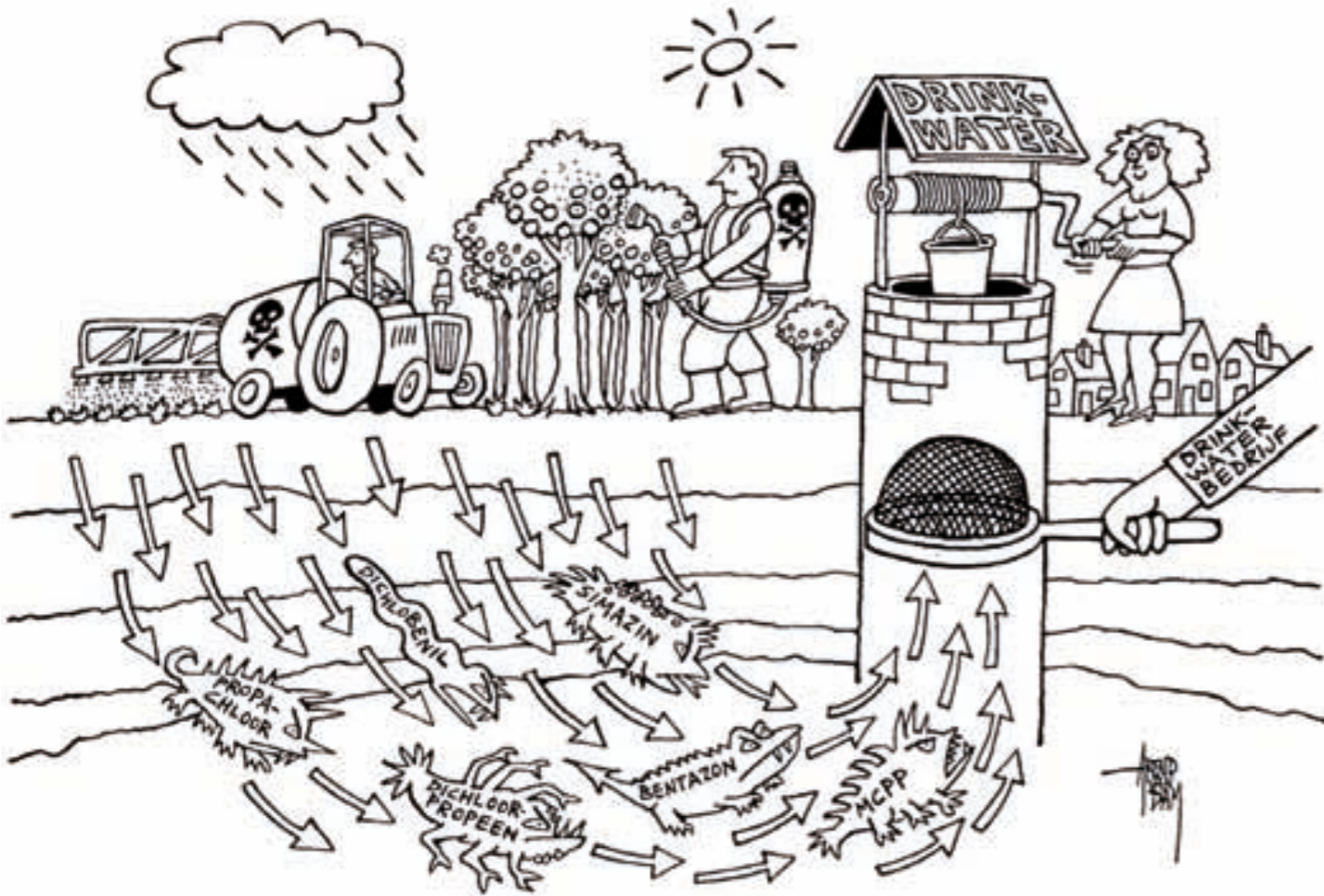
Met de nota 'Natuur voor mensen, mensen voor natuur' had LNV in 2000 gekozen voor een meer maatschappelijk ingebed natuurbeleid. De Ecologische Hoofdstructuur was in de jaren negentig succesvol gebleken, maar had ook een hoog ecologisch gehalte, vond LNV, waardoor het maatschappelijk draagvlak mogelijk kon afkalven. LNV

2010 Advisering grote voedings-
bedrijven in SAI-Platform

2010 Introductie Subsiestelsel
Natuur- en Landschapsbeheer (SNL)

2010 Communicatiecampagne Duurzaam telen
begint bij jou samen met Henk Angenent

2010 LNV fuseert met EZ tot ministerie van
Economie, Landbouw en Innovatie (EL&I)

Deze Schoon Water-cartoon riep heftige reacties op bij Brabantse
boeren: "We worden weer weggezet als vervuilers"

GANZENBORD

Al in de jaren tachtig startte CLM een meerjarig veld-
onderzoek naar de foerageermogelijkheden voor over-
winterende ganzen op landbouwgronden. Samen met de
Vogelbescherming gaf CLM daar in 1989 een brochure
over uit. Aan het begin van het nieuwe millennium wees
landbouwminister Veerman 80.000 hectare landbouwgrond
aan als foerageergebied voor ganzen, waarvoor boeren
een vergoeding kregen. Het ganzenbeleid was al snel zo
succesvol dat met name de grauwe gans, die sinds de jaren
zestig weer in Nederland was gaan broeden, van lust tot last
werd. Die spectaculaire toename was niet alleen te danken

aan het ganzenbeleid, maar ook aan het afschaffen van de
ganzenjacht in 1999 en de combinatie van nieuwe natuur
met water en riet – de ideale broedlocatie – met hoogpro-
ductieve weidegebieden daar omheen, het ideale foerageer-
gebied. Om van de last weer een lust te maken kwam CLM
in 2007 met het idee om de ganzen die bij verjaging werden
geschoten niet te vernietigen – zoals vaak gebeurde, omdat
er geen vraag naar was – maar te verwerken tot smaakvolle
gerechten. Door het project 'Ganzenbord', met ondermeer
een proeverij, receptenboekje en publiciteit, is het eten van
ganzenvlees inmiddels meer geaccepteerd.

De sterk groeiende ganzenpopulaties zijn een lust voor de
natuurbescherming, maar een last voor boeren

2010 Staatssecretaris Bleker kondigt forse bezuinigingen aan op natuurbeheer

2011 Commissies Alders en Van Doorn rapporteren over de intensieve veehouderij

2011 Komkommers eerste verdachte van EHEC-besmetting

2011 Lancering GAI A-meetlat voor biodiversiteit

koos daarom in 2000 ondermeer voor de ontwikkeling van recreatieve groengebieden rond de stad – waar natuur en recreatie samen konden gaan – en voor extra mogelijkheden voor particulier natuurbeheer. Boeren en andere grondeigenaren kregen zo de mogelijkheid om op hun eigen grond natuur te ontwikkelen. Natuur moest niet meer het exclusieve domein van professionals zijn.

Aanvankelijk leek de steun voor het natuurbeleid hoog te blijven – nog nooit waren er zoveel mensen lid van Natuurmonumenten, het Wereld Natuur Fonds en Greenpeace – maar in de loop van het decennium kalfde het draagvlak voor het natuurbeleid enigszins af, zeker onder boeren en tuinders. De ‘gemakkelijke’ hectares voor de EHS waren inmiddels aangekocht; nu waren de lastige hectares aan de beurt. Het animo voor particulier natuurbeheer viel tegen en tegen de achtergrond van een liberaliserend landbouwbeleid, wereldwijde voedseltekorten én stijgende landbouwprijzen vonden steeds meer boeren (en burgers) het onzinnig om hoogproductieve landbouwgrond om te zetten in natuur. En toen duidelijk werd dat de aanwijzing van de Natura 2000-gebieden vaak grote extra beperkingen opleverde voor bedrijfsuitbreiding leek de oude tegenstelling tussen landbouw en natuur weer terug van weggeweest.

Weet wat je eet

Omdat landbouwbedrijfsleven en milieubeweging geen overeenstemming konden bereiken over de landbouwkundige onmisbaarheid van bepaalde gewasbeschermingsmiddelen, hakte minister Cees Veerman in 2003 zelf de knoop door. Hij voerde de ‘onmisbaarheidsregeling’ in, en kreeg daarmee de telers op zijn hand. Middelen die qua milieubelasting niet meer toegelaten zouden mogen worden, konden met de regeling toch tijdelijk toegelaten blijven. Deze aanpak werd onderdeel van een convenant tussen overheid, landbouwbedrijfsleven, waterwereld en

bestrijdingsmiddelenindustrie. Hoofddoel van het convenant ‘Duurzame Gewasbescherming’ was 95% reductie van de milieubelasting in 2010.

Vooraf vanwege de onmisbaarheidsregeling was de milieubeweging ontevreden over het convenant. Ze besloot niet mee te doen en koos in plaats daarvan voor publieksacties. Via de Wet Openbaarheid Bestuur (WOB) wist de milieubeweging de residugegevens van de Voedsel- en Warenautoriteit openbaar te maken. Dat maakte de weg vrij voor de consumentenacties zoals www.weetwatjeeet.nl, waarin supermarkten met elkaar vergeleken werden en consumenten konden zien in welke supermarkt er op een kropje sla de meeste ‘gifresten’ te vinden waren. Zo werd ook bij het gewasbeschermingsbeleid de markt belangrijker.

Handel en retail waren ontstemd. De negatieve publiciteit deed zich voelen. Om te voorkomen dat consumenten helemaal geen groente en fruit meer zouden kopen – er zat immers gif op – organiseerde CLM een informeel overleg, waarin milieubeweging en handel hun gezamenlijke belang erkenden: dat consumenten voldoende groente en fruit aten. Afsproken werd dat de milieubeweging bij haar acties het belang van groente- en fruitconsumptie altijd zou benadrukken en dat zij altijd zou melden dat Nederlandse groente en fruit het beste waren. Die eerste stap maakte de weg vrij naar vervolgspraken tussen supermarktketens, retailkoepels als DPA en CBL en de milieubeweging over het stapsgewijs terugdringen van de hoeveelheid residu op groente en fruit.

Voor sommige telers – zoals die van Freesteem – ging dat echter niet snel genoeg. Zij vroegen CLM contact te leggen met de milieubeweging om het concept ‘duurzame glastuinbouw’ uit te werken, wat al snel leidde tot een gezamenlijk ‘weetwatjeeet’-keurmerk. Sindsdien liggen tomaten met dit keurmerk bij C1000 en Hoogvliet in de schappen.

SPEERPUNT

DOEL IN PLAATS VAN MIDDEL

Boeren houden niet van knellende regels en onnodige administratieve rompslomp. Van oudsher probeert de overheid milieudoelen via generieke middelvoorschriften af te dwingen. Dat is namelijk gemakkelijk te beschrijven en te controleren. Maar in de praktijk is elk boerenbedrijf anders en blijken de generieke regels vaak moeilijk uitvoerbaar of zelfs contraproductief. CLM zoekt daarom vaak naar doelvoorschriften, waarin het te behalen einddoel centraal staat, en niet de manier waarop. Met een meetlat kan het einddoel in beeld worden gebracht; bedrijven kunnen vervolgens zelf de best passende maatregelen nemen om dat doel te bereiken. Ook nu supermarkten en voedingsbedrijven steeds vaker duurzaamheidsdoelen stellen, blijft die aanpak van groot belang. Daarom werkt CLM ook met voedingsbedrijven aan slimme instrumenten, indicatoren en doelvoorschriften.

Landbouw is kwetsbaar voor bioterror

De wereld heeft kennisgemaakt met nieuwe vormen van terrorisme: zelfmoordacties, meervleegtuigen en bioterrorisme. Bioterrorisme beperkt zich vooral tot aanslagen met multivulvul tegen personen. Maar ook de landbouw kan het doelwit worden van bioterrorisme – en niet alleen in Amerika, ook in Europa.

Het geïmporteerde agroterrorisme kan via verschillende kanten komen. Via politiek-religieuze fundamentalisten die de samenleving willen ontworpend; van militante aanhangers van linkse, rechtse, etnische en nationalistische bewegingen; van rancuneuze, intelligente eenlingen, zoals de USA-bomber in de VS; en van dierenactivisten die de veehouderij willen saboteren. Wie brand sticht in vleesfabrieken en vee-transportwagens zal er misschien niet voor terugdeinzen; ook dat zal niet te verspreiden. Actiegroep PETA heeft al bedreigd met verspreiding van het MKZ-virus op Amerikaanse vee-markten.

bied van voedselveiligheid en milieu. En massaal uitroepen van dieren stuit op publieke protesten.

De derde verdedigingslijn is het bouwen van biologische weerstand tegen ziekten in het landbouwsysteem, onder meer door rassen te veredelen op ziekteresistentie en door vee te vaccineren. Probleem bij vaccinatie is dat het wordt ontmoedigd door het handelsbeleid. De WTO geeft landen die vrij zijn van een ziekte en niet meer vaccineren het recht om importen te weigeren van vee en vlees uit landen waar wel tegen die ziekte wordt geïmporteerd. Omdat de huidige methoden geen onderscheid maken tussen zieke en gevaccineerde dieren, proberen steeds meer landen om ziekten uit te roeien en te stoppen met vaccineren; dan mogen zij naar meer landen exporteren en hoeven

Wouter van der Weijden

Om een aantal redenen is agroterrorisme 'aanstekelijk' voor terroristen. Ten eerste kan deze vorm van terrorisme enorme fysieke en ecologische schade aanrichten. Ten tweede zijn de kosten laag: sommige ziekteverwekkers zijn goedkoop verkrijgbaar, gemakkelijk een land binnen te smokkelen en zonder veel moeite op veel plaatsen te verspreiden. Daar komt bij dat de schade gering is en de bewijstlast moeilijk. En: voor bioterrorisme zijn geen zelfmoordcommando's nodig.

De landbouw is nauwelijks voorbereid op deze vorm van terrorisme. De huidige verdediging van vee en gewassen tegen ziekten en plagen bestaat uit drie linies: hygiëne, ziektebestrijding en versteking van de natuurlijke weerstand. De eerste linie, hygiëne, begint

meer landen exporteren en hoeven zij uit minder landen importen toe te laten. Maar zo creëert het handelsbeleid biologische tijdbommen die een gemakkelijk doelwit zijn voor terroristen.

Resteren andere, ecologische, methoden om de weerkracht van het landbouwsysteem te versterken, zoals het kweken van resistente rassen en terugdringen van monocultures. Aan die methoden is de laatste decennia weinig gedaan, omdat er weinig noodzaak voor was. Maar die noodzaak ontstaat nu wel. Ook vaccinatie verdient herwaardering.

Dat heeft trouwens ook andere voordelen. Resistente gewassen hebben minder bestrijdingsmiddelen nodig en resistente vee-rassen minder diergeneesmiddelen, waaronder antibiotica. Dat is gunstig voor de voedselveiligheid en

aan de grenzen. Geïmporteerde planten en dieren worden gecontroleerd op ziekten en plagen en zo nodig teruggevoerd of in quarantaine gehouden. Deze linie heeft de laatste decennia veel aandacht gekregen, maar zij wordt stukje bij beetje ondergraven door de mondialisering van de handel en het personenverkeer. En voor de bioterrorist is deze linie even 'effectief' als de Hollandse Waterlinie in 1940 was tegen Duitse parachutisten.

De tweede linie houdt in: als de ziekte uitbreekt haast te lijf gaan met bestrijdingsmiddelen of diergeneesmiddelen, inclusief antibiotica; of met het uitroeien van zieke planten en dieren. Maar bestrijdingsmiddelen en geneesmiddelen worden steeds meer aan banden gelegd door eisen op het ge-

het melkvee. Vaccinatie bespaart ons de traumatische inferen van het massaal 'ruiszet' van vee. En als monoculturen plaatsmaken voor diversiteit, kan zelfs het landschap erop vooruitgaan.

Dit alles vergt aanpassende beleidswijzigingen. Terreurbestendigheid verdient een plaats in de definitie van duurzame landbouw en in de doelstellingen van het EU-landbouwbeleid. De EU moet de risico's in kaart brengen waar grote volgens falen voor lijken met meer duurzaam. Ook moet het handelsbeleid worden herzien. De zware handelsstraf op vaccineren moeten worden afgeschaft. Dan kunnen de EU en de VS hun non-vaccinatiebeleid versoepelen zal het aantal biologische tijdbommen afnemen. De samenleving, inclusief de landbouw, is daar meer dan ooit mee bezig.

Wouter van der Weijden is een onderzoeker bij het Centrum voor Landbouw en Milieu te Utrecht.

2011 Landbouwcommissaris Ciolos presenteert voorstellen voor hervorming GLB

2011 Project regionaal duurzaam fruit met Willem&Drees en Sodexo

“Goed zichtbaar in de media, altijd met steekhoudende argumenten. Het deugt gewoon.”

MINI-INTERVIEW HELGA VAN VEEN

Helga van Veen, manager Beleid, Dier en Maatschappij van de Dierenbescherming en sinds 2006 lid van de Adviesraad van CLM.

“CLM en de Dierenbescherming hebben dezelfde aanpak, CLM als adviseur en bemiddelaar, wij als belangenbehartiger. Als Dierenbescherming maken we niet alleen kritische analyses, maar gaan we ook in de praktijk aan de slag. CLM en Dierenbescherming hebben dezelfde houding, die van kritisch optimisme. Eind vorige eeuw waren we als Dierenbescherming nog sterk gericht op de overheid, dan stuurden we een brief aan de minister en de Kamer. De laatste tien jaar zijn we ons steeds meer gaan richten op marktpartijen. Deels uit nood, omdat de overheid zich terugtrok, maar ook omdat marktpartijen dicht op het probleem en de oplossingen zitten. Die samenwerking met ketenpartijen blijkt te werken. Een belangrijk onderdeel daarin is het Beter Leven kenmerk. Ik zit sinds 2006 in de Adviesraad van CLM. Dat levert altijd leuke en nuttige gesprekken op. Maar ik ken CLM al langer; ik begon in 1983 bij de Dierenbescherming, en zat vanaf 2003 in het bestuur van CLM. In de begintijd had CLM dierenwelzijn niet in beeld. We hebben het rapport Geïntegreerde Landbouw destijds nog bekritiseerd op die omissie. Maar vooral het laatste decennium is dierenwelzijn bij CLM een volwaardig thema geworden – niet altijd in het onderzoek, wél in de afweging. CLM blijft goed zichtbaar in de media. Altijd met steekhoudende argumenten. Het deugt gewoon.”

Wouter van der Weijden
in NRC Handelsblad 26 november 2001

2011 – 2021

2012 Lancering Veldleeuwerik
in de markt

5. #DETOEKOMST

Nieuwe arrangementen voor de voedselproductie van morgen

Op 14 oktober 2010 worden bij de formatie van het kabinet-Rutte de ministeries van LNV en Economische Zaken samengevoegd tot het ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie. Voor politiek Den Haag is landbouw definitief een gewone sector geworden, die geen apart ministerie verdient – al krijgt het nog wel een eigen staatssecretaris, de CDA-politicus Henk Bleker. Het minderheidskabinet van VVD en CDA, dat gedoogsteun krijgt van de PVV, staat in het teken van ingrijpende bezuinigen. Door de kredietcrisis van 2008 – en de enorme staatssteun aan wankelende banken – is er een fors overheidstekort ontstaan. De 18 miljard euro die bezuinigd moet worden, doet zich op veel plekken voelen, zoals in de bijstand en de kunst, maar ook natuur en milieu moeten fors inleveren.

Hoewel de schulden crisis anno 2011 de politieke agenda bepaalt, staan er het komende decennium ook op het gebied van landbouw, natuur en milieu ingrijpende veranderingen op stapel, die in hun consequenties misschien wel even verstrekkend zijn als die van de kredietcrisis.

Eén van de belangrijkste uitdagingen is ongetwijfeld de wereldvoedselvoorziening – niet in technisch opzicht, want in theorie kan er nog veel meer voedsel geproduceerd worden dan nu het geval is, maar vooral in sociaal-economisch opzicht. In de afgelopen tien jaar hebben de nieuwe contouren van het wereldvoedselvraagstuk zich afgetekend en alom wordt verwacht dat de groei van de wereldbevolking, de toenemende welvaartsvraag uit nieuwe wereldmachten als China, Brazilië en India, 'land grabbing', aanwakkerende voedselspeculatie, de groeiende vraag naar biobrandstoffen en de klimaatverandering tot nog grotere prijsfluctuaties en stijgende voedselprijzen

leiden. Daardoor zullen grote bevolkingsgroepen niet in staat zijn om structureel in hun voedingsbehoeften te voorzien, wat in toenemende mate tot maatschappelijke onrust kan leiden. Voedsel en voedselproductie worden in geopolitiek en strategisch opzicht van steeds groter belang voor zowel landen als multinationals. Voedselzekerheid, zoals Europa die nu nog kent, is in de nabije toekomst niet meer zo vanzelfsprekend. En ook de milieudruk van de voedselproductie op water, biodiversiteit en klimaat zal wereldwijd een enorme uitdaging blijven.

In de voedselverwerking en –vermarketing zet de schaalvergroting en machtsconcentratie bij multinationals door. Die verdere machtsconcentratie biedt kansen en risico's. Het grootste risico is dat boeren – en de landbouwproductie als geheel – steeds afhankelijker worden van een steeds kleinere groep grote multinationals, zowel in de toeleverende en verwerkende industrie als in de

CLM-ers Yvonne Gooijer en Peter Leendertse speuren met boeren, wetenschappers en journalisten naar *Phytophthora* in de lucht

retail. Machtsconcentratie bij toeleverende bedrijven betekent ondermeer een risico op een versmallend rassenaanbod, waarbij ook steeds vaker (genetisch gemodificeerd en herbicideresistent) zaad- of plantmateriaal wordt aangeboden in combinatie met bijpassende bestrijdingsmiddelen. Machtsconcentratie in de verwerkende industrie betekent dat de prijs en productievoorzwaarden steeds eenzijdiger kunnen worden bepaald en dat boeren, individueel of gezamenlijk in hele regio's, tegen elkaar kunnen worden uitgespeeld.

Tegelijkertijd biedt die ontwikkeling ook kansen voor verduurzaming. Grote spelers bepalen immers steeds meer de kwaliteitseisen, ook op het gebied van duurzaamheid. De verwachting is dat voedselconcerns duurzaamheid en gezondheid steeds dichterbij elkaar brengen, als een integrale kwaliteitseis, óók om tegemoet te komen aan een groeiend consumentenbewustzijn en om schadelijke voedselaffaires te voorkomen. Daarbij werken ze steeds vaker samen met grote internationale (milieu)organisaties zoals het Wereld Natuur Fonds.

Bio hazards

Maar wellicht ligt een nog grotere uitdaging op een nog tamelijk onontgonnen gebied – juist omdat het zo onontgonnen is: het gebied van de 'bio hazards', de biologische bedreigingen. In de afgelopen jaren kreeg Nederland bijvoorbeeld al te maken met de komst van 'exoten' die het bestaande ecosysteem verstoorden (zoals de van oorsprong Noord-Amerikaanse grote waternavel, die veel Nederlandse watergangen verstopt) of die tot gezondheidsrisico's leidden (zoals de komst van de tijgermug, die knokkelkoorts bij mensen kan veroorzaken). Door klimaatverandering en het steeds intensievere handels- en reizigersverkeer neemt het risico op dergelijke bio-invasies toe, en niemand kan voorzien hoe en wanneer dergelijke invasies optreden en wat ze voor de volksgezondheid of het ecosysteem betekenen.

Nog ingrijpender kunnen de gevolgen zijn van het opduiken van onbekende virussen en resistente bacteriën – vaak via onverwachte dier-plant-mensrelaties – die een toenemend risico opleveren voor de dier- en volksgezondheid, zoals eerder al met bijvoorbeeld de vogelgriep en ziekenhuisbacterie MRSA. De vertrouwde monodisciplinaire landbouw-, milieu- en gezondheidswetenschappen volstaan niet meer om op dat soort vragen adequaat antwoord te geven, en daarom moet er veel meer gedacht worden vanuit relaties en systemen, net zo overigens als op het gebied van biodiversiteit en landbouw. De alarmerende achteruitgang van de bijstand is daar een voorbeeld van. Wat is de oorzaak van deze achteruitgang en wat betekent het voor de natuurlijke en agrarische ecosystemen? Dergelijke vraagstukken betekenen al met al dat er een kanteling nodig is in de kijk op de relaties tussen landbouw, natuur, milieu en gezondheid.

De Nederlandse landbouw – hoogproductief, intensief en bij uitstek internationaal georiënteerd – krijgt uiteraard ook met die mondiale uitdagingen te maken. Bovendien wordt in 2014 het Europese Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) hervormd, wat de weg vrijmaakt voor verdere schaalvergroting. De plannen behelzen ondermeer de afschaffing van de melkquota – precies dertig jaar eerder ingevoerd om de overproductie een halt toe te roepen – de verdere afbouw van de Europese productiesubsidies, en een zekere vergroening van het GLB. Het wegvallen van het productieplafond in de melkveehouderij – een jaar later gevolgd door het wegvallen van de dierrechten in de intensieve veehouderij – versterkt naar verwachting het vaste ontwikkelingspatroon van de Nederlandse veehouderij naar steeds minder en steeds grotere bedrijven. De grens van 50.000 landbouwbedrijven zal rond 2017 worden bereikt, waardoor er dan nog maar ongeveer een kwart van het aantal boeren over is van 1970, waarschijnlijk een stuk minder dan Sicco Mansholt ooit voor mogelijk had gehouden...

Gigastallen

Hoewel het grond- en oppervlaktewater in 2011 veel schoner is dan rond 1990, toen serieus met het nitraat- en fosfaatbeleid werd gestart, worden de kwaliteitsnormen van de Europese Nitraatrichtlijn en de Kaderrichtlijn Water op veel plekken nog niet gehaald. Dat kan problematisch worden, omdat de veehouderij na 2014 weer ruimte krijgt om te groeien. Al vanaf 2010 sorteren melkveehouders daarop voor en rijzen nieuwe stallen als paddenstoelen uit de grond – de Nederlandse zuivelketen zal met zijn technologische voorsprong nog steeds concurrerend kunnen produceren.

Deze ontwikkelingen stellen de veehouderij voor drie grote opgaven. In de eerste plaats dreigt de mestproductie weer op te lopen, terwijl er, om de Europese milieudoelen te halen, juist minder dierlijke mest uitgereden kan worden. Om de problemen op te lossen heeft staatssecretaris Bleker van landbouw in 2011 een overeenkomst met LTO-Nederland en de varkenshoudersvakbond NVV gesloten, waarin (verplichte) mestverwerking centraal staat. Rijk en bedrijfsleven gaan er vanuit dat mestverwerking – anders dan in de jaren negentig – nu wél van de grond komt. Tevens is er een convenant gesloten met ondermeer de diervoedersector om de input van fosfaat via het veevoer sterk te beperken. Een diffuser probleem van een groeiende Nederlandse veestapel, dat niet met mestverwerking opgelost kan worden, is de toenemende uitstoot van broeikasgassen. Ketenafspraken lijken hier het meest voor de hand te liggen, met ondermeer klimaatvriendelijker veevoer, goed mestmanagement en mestvergistingsinstallaties. Slagen deze operaties niet, dan dreigt imagoschade en zelfs Europees ingrijpen.

De tweede grote uitdaging voor de Nederlandse veehouderij is het maatschappelijk draagvlak. Ondanks behoorlijke stappen vooruit op het gebied van dierenwelzijn, ammoniak en stank, en ondanks verschillende pr-initiatieven (van skyboxen en open dagen tot pigcams en chicken-tweets), blijft de intensieve veehouderij naar verwachting

kampen met een negatief imago. Dieren worden in de publieke opinie steeds meer vermenselijkt, waardoor grootschalige dierhouderij bij steeds meer mensen een onaangenaam gevoel teweegbrengt. Dat sentiment wordt nog eens versterkt door de steeds grotere stallen, die volgens consumenten op fabrieken lijken maar volgens de veehouders juist nodig zijn voor rendement, beter dierenwelzijn en milieu-innovaties.

In de melkveehouderij is het maatschappelijk draagvlak over het algemeen nog hoog. Maar nu er ook in deze sector steeds grotere bedrijven komen – in 2015 zijn bedrijven met 500 koeien al lang geen uitzondering meer – is er ook steeds meer kritiek op de grote stallen. Bovendien zetten schaalvergroting en automatisering de weidengang verder onder druk. Verwacht wordt dat in 2016 nog maar ruim de helft van alle koeien buiten komt en dat daarbij dan lang niet altijd sprake is van echte beweiding, terwijl consumenten en zuivelbedrijven 'koeien in de wei' steeds belangrijker vinden. Zuivelbedrijven zoals FrieslandCampina gebruiken nu al 'de koe in de wei' in hun marketing, zelfs ver buiten Europa, in onder andere Azië. Om het maatschappelijk draagvlak te behouden zal de sector dus zelf stappen moeten zetten om koeien in de wei te houden.

Maar de grootste uitdaging, en tegelijkertijd ook de meest ongrijpbare, is het groeiende risico op nieuwe dierziekte-epidemieën. De groei van het aantal dieren, de steeds grotere stallen, de globalisering van het vee transport en de ruimtelijke concentratie van de veehouderij in landbouwontwikkelingsgebieden – ooit bedacht om de verspreiding van dierziekten te beheersen – maken de veehouderij daar steeds kwetsbaarder voor. Hoewel dierenwelzijn, diergezondheid en antibioticagebruik steeds meer op de agenda staan, er nu gevaccineerd kan worden en een herhaling van de varkenspestepidemie van 1997 onwaarschijnlijk is – in ieder geval in die omvang – is een nieuwe dierziekte-epidemie zeker niet uit te sluiten – en misschien is het dit keer zelfs wel de beurt aan paarden.

Maar het meest zorgwekkend zijn de nieuwe ziekteverwekkers die verband houden met de veehouderij en die met de regelmaat van de klok opduiken, zoals Q-koorts, ESBL en EHEC. Het zijn ziekteverwekkers die ook schadelijk kunnen zijn voor mensen en in het ergste geval een humane epidemie of zelfs een pandemie kunnen veroorzaken. Het gaat daarbij steeds vaker om tot dan toe onbekende en onvermoede verbanden – een cross-over tussen humane griep en vogelgriep of ESBL-producerende darmbacteriën op komkommers – die medici in de strijd tegen een kwaadaardige voedselvergiftiging of een onverklaarbare koortsepidemie altijd op achterstand zetten.

Hoewel het antibioticagebruik geleidelijk aan banden wordt gelegd, is het resultaat van de ontwikkelingen dat de nadruk op hygiëne en het voorkómen van ziektes in de grootschalige vleesindustrie alleen nog maar toeneemt. Zo ontstaat er een steeds grotere tweedeling in veehouderijmethoden, met aan de ene kant een technocratisch, industrieel en gesloten veehouderijsysteem en aan de andere kant een grondgebonden, meer natuurlijk en open veehouderijsysteem dat stoelt op de natuurlijke veerkracht van dieren en meer verweven is met andere functies.

De tijgermug, symbool van de risicovolle invoer van invasieve exoten

Niet zo onschuldig: kiemgroenten als belangrijkste bron van EHEC-besmetting

VENSTER OP EEN MOGELIJKE TOEKOMST

De laatste Maatschappelijk Dialoog Intensieve Veehouderij

Na de afschaffing van de dierrechten in 2015 en het teruggekeerde vertrouwen in de economie, wordt in 2016 in de landbouwontwikkelingsgebieden weer fors gebouwd. Gigastallen, worden de nieuwe varkens- en pluimveestallen genoemd. Ze zijn emissiearm en diervriendelijk, maar door hun omvang roepen ze opnieuw veel weerstand op bij omwonenden – wat wordt versterkt als wetenschappers een alarmerend maar onbegrepen verband constateren tussen het Braziliaanse varkenspestvirus van 2015 en de kritieke gezondheidstoestand van achttien Deense slachthuismedewerkers. De Nederlandse staatssecretaris van voedselveiligheid besluit daarop om net als in 2011 een Maatschappelijke Dialoog te starten voor een duurzame toekomstvisie op de intensieve veehouderij – maar de dialoog komt opnieuw nauwelijks van de grond. Er is geen vertrouwen dat een nieuwe dialoog dit keer wél tot resultaat zal leiden – en het is dat fatalistische gevoel dat ongewild iets losmaakt. Er móet iets gebeuren. Een groep verontruste burgers en consumentenorganisaties richt

daarom een grote consumentencoöperatie op die wil tekenen voor een significant hogere afzet van duurzaam geproduceerd vlees. Achtenvijftig voorloperbedrijven pakken de handschoenen op, slaan de handen ineen en maken samen met drie ngo's een plan voor de groene sanering van de sector. Amper drie maanden later sluit een groep melkveehouders zich bij de initiatieven aan en nog voor het eind van het jaar neemt een verbouwde staatssecretaris de plannen in ontvangst. 'Veehouderij-light', wordt het genoemd: 'minder, beter en gezonder'. Het plan sluit naadloos aan op het groeiende besef dat duurzaamheid alleen gerealiseerd kan worden bij structurele relaties met producenten. Politieke partijen en tal van maatschappelijke organisaties omarmen het plan, deels ingegeven ook door de – voor het eerst in decennia – afnemende consumptie van vlees, zuivel en eieren in Nederland. Nog voor het eind van 2017 wordt het plan in werking gezet, ondersteund door regelgeving met prikkels voor zowel voorloperboeren als achterblijvers.

Innovatieve varkensstallen, ontwerp van bureau SKETS, met als titel: Landgoed Henst.

'Ook supermarkten moeten antibioticagebruik aanpakken'

OPINIE

Het gebruik van antibiotica in de veehouderij bedreigt de voedselveiligheid. Daarom moeten ook de supermarkten in actie komen, vindt Wouter van der Weijden.

DOOR WOUTER VAN DER WEIJDEN

In kippen- en varkensvlees en zelfs in groenten worden de laatste jaren steeds meer bacteriën aangetroffen die resistent zijn tegen antibiotica. Het gaat vooral om stafylokokken (MRSA), campylobacter en zogenaamde ESBL-bacteriën.

Reeds 94 procent van het kippenvlees is besmet met ESBL. Resistente bacteriën vormen een bedreiging voor de gezondheid van de veehouder en de consument. Worden deze in het ziekenhuis opgenomen, dan kunnen zij zelfs medepatiënten en verplegend personeel besmetten met een onbehandelbare bacterie. Deze bacteriën horen dus niet thuis in voedsel.

De bacteriën zijn deels afkomstig van patiënten die in buitenlandse ziekenhuizen hebben gelegen en deels uit de Nederlandse veehouderij, waar het gebruik van antibiotica de laatste tien jaar sterk is toegenomen. Dat probleem wordt inmiddels erkend door de overheid, de vee- en vleessector en de KNMvD.

Het vorige kabinet heeft een doel gesteld van 50 procent reductie in 2013. Staatssecretaris Bleker dreigt dat hij – als de doelstelling niet wordt gehaald – de verkoop van antibiotica zal weghalen bij de dierenartsen.

Dat dreigement kan helpen, maar de diergeneesmiddelensector heeft al bezwaar gemaakt. Daar is nu namelijk zelf resistentie geworden; tegen maatschappelijke kritiek. Experts betwijfelen of de 50 procent reductie zal worden gehaald. En dan te bedenken dat 50 procent lang niet genoeg is om het probleem op te lossen.

Als overheid en sector te wel-

"Laat vlees en groente op resistente bacteriën onderzoeken." Foto MRSA-net

nlg doen, wordt het tijd dat de supermarkten in actie komen. Zij zijn wettelijk verantwoordelijk voor de veiligheid van de levensmiddelen in hun schappen.

De laatste jaren hebben zij met kiloknallers geconcurrerd op

'Fabrikanten zijn zelf resistent geworden; tegen kritiek'

prijs. Dat is kortzichtig. Zo kunnen beter gaan concurreren op voedselveiligheid.

Komen supermarkten niet in beweging, dan ligt er een taak voor de Consumentenbond of Tros Radar. Zij kunnen supermarkten eenvoudig onder druk zetten: neem steekproeven van kippen- en varkensvlees en

groenten, laat ze op resistente bacteriën onderzoeken en maak openbaar welke supermarkten slecht en welke goed scoren. Dat zou de hele voedselketen activeren om in hoog tempo orde op zaken te stellen. De goeden hoeven dan niet meer te lijden onder de kwaden.

Milieuorganisaties hebben met zulke 'naming and shaming' resultaat geboekt toen het ging om residuen van bestrijdingsmiddelen in groente en fruit. Mede daardoor zijn Nederlandse groente en fruit enkele jaren geleden zelfs aanbevolen door Greenpeace Duitsland. Het zou aardig zijn als Nederlands vlees over een paar jaar wordt aanbevolen door Duitse consumentenorganisaties.

Wouter van der Weijden is directeur van de Stichting Centrum voor Landbouw en Milieu

SPEERPUNT AGENDEREN EN DEBATTEREN

De land- en tuinbouw kan zich alleen duurzaam ontwikkelen als de sector alert blijft en antwoord heeft op nieuwe ontwikkelingen en uitdagingen. Daarom is het agenderen van nieuwe vraagstukken en het aanwakkeren van het maatschappelijke en politieke debat een belangrijk CLM-speerpunt – door opiniestukken in de krant en columns in landbouwbladen, het organiseren van bijeenkomsten en debatten, en door het schrijven van brieven aan minister of Tweede Kamer. Onder impuls van Wouter van der Weijden heeft CLM steeds nieuwe vraagstukken op de kaart gezet, van fijnstof en tijgermug tot dioxine en agrobioterrorisme. Soms leidt dat tot een brede en snelle reactie, zoals bij de oproep om de weidegang van koeien te stimuleren, die

begin deze eeuw veel partijen bijeenbracht, onder andere in de Weidegang Coalitie. Soms ook duurt het langer voordat overheid, markt en sector de nieuw geagendeerde vraagstukken oppakken, zoals het belang van klimaatverandering en fijnstof voor de veehouderij, die CLM al in de jaren negentig signaleerde. Ook organiseert CLM geregeld debatten over voedselproductie en duurzame landbouw, waar verschillende visies en partijen tegenover elkaar worden gezet en liefst ook dicht bij elkaar komen. Zo vonden in 2009 en 2010 twee series drukbezochte debatten plaats onder leiding van Felix Rottenberg in de Rode Hoed in Amsterdam.

“Op een creatieve manier kijken, verbindingen zoeken en vooral met de voeten in de klei blijven staan.”

MINI-INTERVIEW HELEN KRANSTAUBER

Helen Kranstauber, bestuurslid van de Youth Food Movement, de Nederlandse jongerenvereniging van Slow Food, werkte in 2009 bij CLM.

“Het debat over ons voedsel heeft zich in de afgelopen jaren enorm verbreed. Het gaat allang niet meer alleen over landbouw en milieu. Voedsel is de laatste jaren een bepalende factor geworden in veel cultureel- en sociaal-maatschappelijke vraagstukken. Met de Youth Food Movement zijn we sinds 2009 actief in Nederland. We delen kennis, voeren actie en werken samen met jongeren aan een duurzamer voedselsysteem. Ik begon bij CLM toen de YFM in Nederland net was opgericht. Ik merkte dat er in die periode ook binnen CLM steeds meer interesse kwam in het thema voedsel. Aan de ene kant als verbindende factor tussen de bestaande werkvelden van CLM, aan de andere kant als nieuw te ontdekken domein met eindeloze mogelijkheden. Ik zie een toekomst waarin voedsel de hoofdrol speelt. Een toekomst waarin we voedsel gebruiken als indicator, wegwijzer en smaakmaker bij het vormgeven van ons leven, onze steden en ons land. CLM kan met al zijn kennis en kunde hier een enorme bijdrage aan gaan leveren. Door op een nieuwe en creatieve manier te kijken, verbindingen te zoeken en vooral ook door met de voeten in de klei te blijven staan. Nuchter maar vooruitstrevend!”

VENSTER OP EEN MOGELIJKE TOEKOMST

○ Jongeren schudden Europa wakker

In de herfst van 2011 presenteert de Europese Landbouwcommissaris Dacian Ciolos de plannen voor de hervorming van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid vanaf 2014: herverdeling van de Europese toeslagen en ook een zekere vergroening. Het is een voorspelbaar en teleurstellend voorstel dat veel bij het oude laat en dat na wat getouwtrek op brede steun onder de lidstaten kan rekenen. Maar een bonte groep Europese jongerenorganisaties vindt – onder aanvoering van de Youth Food Movement – dat de plannen volkomen voorbijgaan aan de werkelijke uitdagingen voor de komende decennia. Aansluitend op de Occupy-beweging tegen speculaties organiseren jongeren in de zomer van 2012 ‘de mars op de toekomst’, om ‘een nieuwe brug te slaan tussen platteland en stad’. De actie slaat aan; twitter en facebook zorgen voor een ongekend sneeuwbaaleffect en in juli dat jaar protesteren bijna 100.000 jongeren in Brussel voor een beter voedselbeleid – want daar gaat het om. Nog geen maand later zitten de Europese jongeren bij landbouwcommissaris Ciolos aan tafel om hun ideeën toe te lichten. Het nieuwe beleid moet op drie pijlers worden gebouwd, stellen ze. In de

eerste plaats moet het landbouwbeleid een voedselbeleid worden, gericht op voedselzekerheid en voedselveiligheid. Dat betekent dat het potentieel voor landbouwproductie behouden moet blijven: productieve bodems. Eventuele steun moet gekoppeld worden aan duurzaam bodembeheer, niet aan productie. Verder moet het voedselbeleid voldoende buffers bieden tegen fluctuerende voedselprijzen en moet het zich richten op voedselveiligheid; dus geen regels voor rechte komkommers maar wel voor gezonde komkommers, zonder resistente bacteriën. De tweede pijler is de zorg voor de omgeving. In een liberale voedselmarkt zijn natuur en cultuurlandschap het meest kwetsbaar, terwijl de landbouw veruit de grootste grondgebruiker blijft. Is het dan niet meer dan logisch dat de landbouw vergoed wordt voor een duurzaam beheer van landschap en natuur? De derde pijler behelst de omvorming van het Europees Structuurbeleid en het Plattelandsbeleid tot een fonds voor regionale ontwikkeling, waarmee zowel geïnvesteerd kan worden in ‘hardware’ – zoals infrastructuur – als ‘software’, het menselijk kapitaal.

2016 Veldleeuwerik krijgt met Grutto-label navolging in melkveehouderij

De bijenstand gaat wereldwijd achteruit, mogelijk mede door bestrijdingsmiddelengebruik

Bijen

Sinds het verbod op DDT, in 1973, is er op het gebied van gewasbescherming in Nederland fikse milieuwinst geboekt, ondermeer door het toelatingsbeleid, het lozingenbesluit en regionale initiatieven als Schoon Water. Kikkers zijn weer terug in de sloot en aan de horizon cirkelen weer buizerds. De voedselveiligheid is toegenomen en onder druk van consumentenacties zijn er veel minder residuen op voedsel te vinden – in tien jaar tijd een afname van zo'n 70%.

Toch is er anno 2011 nog veel te doen – en nieuwe uitdagingen dienen zich aan. Nog steeds bevatten grond- en oppervlaktewater op veel plekken te veel (residuen van) gewasbeschermingsmiddelen. Het is duidelijk dat het generieke gewasbeschermingsbeleid zijn maximale reikwijdte heeft bereikt en dat er meer maatwerk nodig is om de Europese waterkwaliteitsdoelen te halen, met name op regionaal niveau. De 'Schoon Water'-aanpak waarmee CLM al meer dan tien jaar ervaring heeft, is een belangrijk regionaal instrument geworden om in de aandachtsgebieden met innovatieve maatregelen de waterdoelen te halen.

Het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid biedt bovendien goede kansen voor zo'n regionale aanpak. Om voor EU-ondersteuning in aanmerking te komen moeten agrariërs een deel van hun grond onbeteeld laten. Door dat als permanente akkerrand vorm te geven kan de emissie van bestrijdingsmiddelen naar water en natuur fors worden verminderd – en daarmee kan een flinke stap richting de Europese kwaliteitsnormen gezet worden.

Bovendien kunnen de akkerranden de 'functionele agrobiodiversiteit' versterken – en dat is hard nodig, ook voor de land- en tuinbouw zelf. In de afgelopen decennia is het agrarische landschap door schaalvergroting, mechanisering en intensivering namelijk 'sterieler' geworden, waardoor ook de omstandigheden voor 'alledaagse' biodiversiteit zijn verslechterd. En juist die biodiversiteit, zoals schimmels, wormen en insecten, zijn – naar nu steeds duidelijker wordt – ook voor de landbouw zelf van groot belang: voor

VENSTER OP EEN MOGELIJKE TOEKOMST

‘Veldleeuwerik’ en ‘Grutto’ nemen een hoge vlucht

In de zomer van 2012 lanceren twintig voedingsbedrijven – waaronder Heineken, McCain, Suikerunie en Unilever – het nieuwe 'Veldleeuwerik'-label. Het is geen certificaat, maar een kwaliteitsmerk voor duurzaam geproduceerde akkerbouwproducten – een initiatief van akkerbouwers die anders en beter willen produceren. Het beginassortiment bevat ondermeer Veldleeuwerik-brood, -bier en -friet. Het is een schot in de roos. De producten zijn herkenbaar en gewild, en uit marktonderzoeken blijkt dat het imago van de betrokken bedrijven fiks verbetert. 'Veldleeuwerik' staat voor een stapsgewijze en constante verduurzaming van de akkerbouw, met aandacht voor ondermeer natuur en bodemleven, schoon water en streekconomie. Een team bedrijfsadviseurs, ondersteund door deskundigen (van ondermeer CLM) en enkele ngo's zorgen voor innovaties en de stapsgewijze aanscherping en verbreding van de productievoorwaarden. Juist die constante vernieuwing

spreekt consumenten aan, evenals de herkenbaarheid van het label én van de bedrijven zelf. Eén van de voorwaarden voor deelname is dat de akkerranden natuurlijk beheerd worden, zodat de natuur een kans krijgt en fietsers 's zomers kunnen genieten van bloeiende akkerkruiden. Omdat steeds meer akkerbouwers zich aansluiten bij Veldleeuwerik verschiet het Nederlandse akkerbouwlandschap langzaam van kleur. De 75.000 kilometer aangelegde akkerrand heeft bovendien geleid tot een aanmerkelijke toename van het aantal akkervogels, waaronder de grauwe kiekendief. Europees bedreigde vogels als de grote en kleine trap worden in het broedseizoen waargenomen in Flevoland en Oost-Groningen, een voorbode van hun vestiging in Nederland. Het succes slaat over op de melkveehouderij en in 2016 ligt de eerste Gruttokaas in de winkel, die is geproduceerd in de weidevogelkerngebieden.

De grauwe kiekendief is het symbool voor succesvol akkervogelbeheer

bestuiving, natuurlijke plaagbestrijding en een gezonde bodem. De achteruitgang van de bijenstand, die inmiddels zorgelijke vormen heeft aangenomen, maakt dat duidelijk. Vermoedelijk wordt die achteruitgang mede veroorzaakt door een relatief nieuwe groep bestrijdingsmiddelen, de neonicotenoïden – dus ook dat aspect van het gewas-beschermingsbeleid moet de komende tijd meer aandacht krijgen.

Businesscases

Sinds het Natuurbeleidsplan van 1990 is het natuur-areaal gegroeid en zijn planten- en diersoorten die in de jaren '70 bijna waren verdwenen deels weer terug in Nederland. Die winst geldt overigens vooral voor de 'echte' natuurgebieden, al is ook daar vaak nog een wereld te winnen.

Tegelijkertijd is de natuur in veel agrarische gebieden juist achteruit gegaan. Door intensivering en schaalvergroting zijn veel landschappelijke en ecologische waarden verloren gegaan en is er in veel gebieden – maar niet overal – een steriel landschap ontstaan. Milieutechnisch is het platteland steeds schoner geworden, maar het is als het ware te opgeruimd voor dieren en planten. Zodoende is er anno 2011 op veel plekken een steeds scherpere tweedeling tussen natuurrijke natuurgebieden en natuurarme landbouwgebieden.

Om de natuurdoelen te halen, is er in zowel de natuur als de landbouwgebieden eigenlijk een forse tussensprint nodig. Maar vanwege de krediet- en schulden crisis heeft het kabinet-Rutte forse bezuinigingen doorgevoerd, met een onevenredig groot bezuinigingsaandeel voor natuurbeheer. De bezuinigingen zijn dan ook niet alléén het gevolg van de economische crisis; ook het politieke draagvlak voor natuurontwikkeling en –beheer is teruggelopen. Dat heeft mede te maken met de technocratische aanpak van het natuurbeleid, omdat het gericht is op natuurdoelen en veel minder op natuurbeleving. Bovendien vinden steeds meer mensen het onbegrijpelijk om bij een stijgende

wereldvoedselvraag vruchtbare landbouwgrond om te zetten in natuur.

CDA-staatssecretaris van landbouw Henk Bleker heeft dat maatschappelijk sentiment bij zijn aantreden in 2010 feilloos gelezen, blokkeerde per direct nieuwe grondaankopen voor natuurontwikkeling en legde de terreinbeheerders – en met name zijn 'eigen' Staatsbosbeheer – een forse korting op voor het beheer van al bestaande natuurterreinen. Daarnaast wil Bleker met de nieuwe Wet Natuur toe naar een zo beperkt mogelijk beschermingsniveau, óók om actiegroepen als Das&Boom de wind uit de zeilen te nemen. Als de natuur minder streng beschermd is, is het voor dergelijke groepen ook minder aantrekkelijk om naar de rechter te stappen. Dat werkt overigens uiteraard niet voor de Europees beschermde Natura 2000 gebieden.

Voor terreinbeheerders als Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer betekenen de forse bezuinigingen dat ze zich moeten terugtrekken op hun kerntaak, het beheer van 'diepgroene' natuur, waar particulieren en boeren niet snel warm voor lopen en waarvoor ze vaak ook te weinig expertise hebben. De bezuinigingen betekenen ook dat de terreinbeheerders (al dan niet met marktpartijen) nieuwe arrangementen en 'businesscases' moeten ontwikkelen, om zo hun natuurdoelstellingen te realiseren – bijvoorbeeld in combinatie met woningbouw en recreatie, of met biomassa productie en ecosysteemdiensten. Zo kan het OostvaardersWold tussen de Oostvaardersplassen en de Veluwe – dat door Bleker werd geschrapt – toch gerealiseerd worden. Ook doen de terreinbeheerders vaker een beroep op hun achterban. Maar omdat 'rood-voor-groen' bij een inzakkende huizenmarkt geen optie meer is en steeds meer burgers de hand op de knip houden, blijft de financiële armslag van de terreinbeheerders kleiner dan voorheen. Ook de natuur in landbouwgebieden – die door schaalvergroting en intensivering toch al voortdurend onder druk staat – krijgen te maken met de bezuinigingen.

VENSTER OP EEN MOGELIJKE TOEKOMST

○ Nieuwe verbindingzones verbinden nieuwe partijen

Na de rigoureuze natuurbezuinigingen van het kabinet-Rutte I, is er onder Rutte-II ruimte voor nieuwe investeringen, al blijft het budget beperkt en blijft de Ecologische Hoofdstructuur krap begrensd. In het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, dat in 2014 in werking is getreden, is de 7%-natuurvoorwaarde flexibel ingevuld, zodat de braak te leggen landbouwgrond ook via regionale arrangementen en samenwerkingsverbanden vormgegeven kan worden. Samen met het 'strategisch stimuleringsbudget natuur en landschap' van het kabinet Rutte-II, opent dat de weg naar het concept 'nieuwe verbindingzones-met-verbinding'. Op sleutelplekken slaan agrarische natuurverenigingen en natuurorganisaties de handen ineen – vaak in de vorm van een gebiedscoöperatie – om samen slimme verbindingen te realiseren, waarin natuur, recreatie en een aantrekkelijk cultuurlandschap met elkaar samen gaan. Nieuwe plattelanders, met vaak een paar hectare grond, doen graag mee. Bewoners worden

betrokken in de planvorming en dragen bij aan het beheer van hún gebied, waarvan de coöperatieleden ook de vruchten plukken – ganzenvlees, paddenstoelen, exclusieve tochten. Recreatieondernemers en middenstand sponseren de projecten, en steeds vaker weten boeren die op deze manier flinke natuurprestaties leveren, ook onderscheidende producten te leveren, zoals Veldleeuwerikgraan of Gruttomelk.

Provincies gaan er daarom steeds meer toe over het beheer te concentreren in de beste gebieden, waardoor de mindere gebieden financieel buiten de boot vallen. Tegelijkertijd komen er ook nieuwe kansen voor het agrarisch natuurbeheer. Om voor EU-ondersteuning in aanmerking te komen moeten agrariërs vanaf 2014 minimaal 7% van hun bedrijf 'braak' leggen. Die braaklegging kan op talloze manieren worden ingevuld, bijvoorbeeld via agrarisch natuurbeheer, zoals akkerrand- of slootkant-beheer of via regionaal maatwerk.

Benchmarking

Nu de oprichters van CLM één voor één met pensioen gaan, is er veel ten goede veranderd. Natuur, milieu en duurzame voedselproductie zijn vanzelfsprekend geworden – eerst via het overheidsbeleid en later via de markt. Er zijn concrete en zichtbare resultaten geboekt. Sinds 1970 zijn de milieu- en voedselkwaliteit vaak spectaculair verbeterd, er is aandacht voor natuur en water, en dierenwelzijn staat hoog op de agenda. Landbouwers, natuur- en milieu-organisaties, overheden, consumenten en marktpartijen staan steeds minder vaak met de rug naar elkaar toe en weten elkaar steeds beter te vinden. Voor de meeste boeren en tuinders is duurzaamheid, gewild of ongewild, een vanzelfsprekend onderdeel van de bedrijfsvoering geworden.

Tegelijkertijd heeft veertig jaar natuur- en milieubeleid ook duidelijk gemaakt dat – ondanks vele goede initiatieven – de sector niet in staat is gebleken alle milieu-impacts zelf te reguleren. Externe sturing blijft dus nodig. De vraag is alleen: wie moet – of beter gezegd, wie kán – die sturende rol op zich nemen, en wat kan de rol van een organisatie als CLM daarin zijn?

Het oude overzichtelijke speelveld van de jaren tachtig – met het Groene Front, een centralistisch ministerie van LNV, een eenduidig Gemeenschappelijk Landbouwbeleid en een handvol nationale natuur- en milieuorganisaties (en

evenveel vooruitstrevende boeren) – heeft plaatsgemaakt voor een complex en onoverzichtelijk wereldtoneel waarop enerzijds de invloed van mondiale krachten als 'Brussel', multinationals en nieuwe markten steeds groter wordt, terwijl anderzijds het regionale, lokale en individuele aan invloed wint – en dat allemaal tegelijk en schijnbaar zonder enige regie, moeiteloos verboden via apps en tweets en internet. De landbouwbelangenbehartiging is versplinterd en voorloperbedrijven regelen hun zaakjes tegenwoordig zelf met de markt. De sturing is complexer geworden.

De steeds grotere marktpartijen spelen uiteraard een steeds belangrijker rol in de verduurzaming van de landbouw, daartoe overigens steeds weer uitgedaagd door consumenten- en milieuorganisaties, en vaak ook in samenwerking met die organisaties. Om een wildgroei aan keurmerken te voorkomen – waardoor de consument door de bomen het bos niet meer kan zien – kiezen supermarktketens steeds vaker voor aggregatie, benchmarking en bundeling van consumentenlabels onder een 'koepelketen', zoals Puur&Eerlijk van Albert Heijn. Als gevolg daarvan zullen verschillende bestaande (sectorale) labels voor consumenten uit beeld verdwijnen – maar toplabels als EKO en Fair Trade blijven wel bestaan.

Daarnaast profileren grote voedingsindustrieën hun A-merken ook steeds vaker als zelfstandig duurzaamheidslabel. Ze kunnen zich immers niet permitteren om door de duurzaamheidsmand te vallen, en werken dan ook hard aan de verduurzaming van de hele keten, vaak in samenwerking met of geverifieerd door een bekende maatschappelijke organisatie.

Hoewel er veel via consumenten, ngo's en markt gerealiseerd kan worden, blijft de overheid een belangrijke rol op het gebied van duurzaamheid spelen. In de eerste plaats moet de overheid thema's bewaken waar bedrijven zich (nog) niet mee bezighouden, zoals het behoud van

natuur en cultuurlandschap, klimaatadaptatie, en ammoniak en mest. Dat is ook logisch, omdat deze zaken dicht tegen ruimtelijke ordening aanliggen, traditioneel het terrein van de overheid. Ook het sociaal-economische domein van werkgelegenheid (maar niet de arbeidsvoorwaarden) en krimp op het platteland, blijven van en voor de overheid.

Daarnaast wordt de overheid steeds belangrijker als 'marktmeester', om eerlijke concurrentie te bewaken, om te zorgen voor de buffering van voorraden, of om speculatie te voorkomen.

Tot slot – en in aanvulling daarop – moet de overheid ook zorgen voor normstelling en handhaving, een nieuwe invulling van een oude rol. Als het merendeel van de bedrijven bovenwettelijke prestaties levert, kan de wettelijke norm omhoog. Tegelijkertijd wordt het ook steeds belangrijker om achterblijvers te prikkelen en om overtredingen serieus te bestraffen. Samenwerking met het bedrijfsleven ligt daarbij voor de hand.

Het aantrekkelijke beeld aan de horizon is een convergentie van kwaliteitsnormen, van handhaving en controle en van communicatie van bedrijven onderling en tussen bedrijven en overheid. Voedingsbedrijven en supermarkten vragen dezelfde gegevens aan boeren, en boeren werken met een uniform systeem, met dezelfde data en eenheden. De boer kan zo afgerekend worden op zijn prestaties, de overheid kan gebiedsgericht en landelijk de vorderingen in het milieubeleid in beeld brengen en de voedingsmiddelen-industrie kan de gegevens aggregeren tot hun gewenste corporate niveau, om ze zo te gebruiken in de communicatie over de duurzaamheidsclaims van een bepaald product.

Bruggen blijven bouwen

CLM is ooit begonnen om de kloof tussen landbouw en milieu te overbruggen, om met praktische innovatieve oplossingen te komen, om vragen op het gebied van landbouw en milieu op de politieke agenda te krijgen en

om het maatschappelijke debat over de toekomst van de landbouw aan te zwengelen. Misschien lijkt dat, tegen de achtergrond van wat er de afgelopen dertig jaar allemaal bereikt is, een achterhaalde ambitie. Zijn niet alle debatten al gevoerd? Zijn niet alle bruggen al gebouwd? En zijn er niet genoeg andere partijen die landbouw en duurzaamheid met elkaar weten te verbinden?

Ja, natuurlijk. Maar tegelijkertijd dienen zich nieuwe urgente vragen aan over bio-invasies, functionele agrobiodiversiteit, dierenwelzijn en over dier- en volksgezondheid. Ook komt steeds nadrukkelijker de betrokkenheid van consumenten bij de voedselproductie op de agenda. Mensen willen weten hoe duurzaam producten zijn; dat vraagt om meer transparantie en openheid bij bedrijven, en duidelijke communicatie. Het zijn vraagstukken die opnieuw om maatschappelijk debat vragen, opnieuw om een onafhankelijke en analytische blik, opnieuw om inzicht in de bedrijfsprestaties, opnieuw om management-instrumenten, opnieuw om technische innovaties en opnieuw om bruggen en nieuwe arrangementen – tussen stad en platteland, tussen oost en west, tussen jong en oud, tussen producent en consument, tussen regio en wereldmarkt, en tussen privaat en publiek.

VERANTWOORDING EN COLOFON

Dwars denken, samen doen is verschenen bij het dertigjarig jubileum van CLM en ter gelegenheid van de 65e verjaardag van CLM-oprichter en inspirator Wouter van der Weijden. *Dwars denken, samen doen* is een kleine geschiedenis van veertig jaar landbouw- en milieuontwikkelingen, in Nederland, verteld vanuit het perspectief van CLM. Het is gebaseerd op CLM-publicaties, algemene historische informatie en het (collectieve) geheugen van het CLM-redactieteam. Voor de beschrijving van met name de eerste tien CLM-jaren is dankbaar gebruik gemaakt van de herinneringen van Paul Terwan en Edo Biewinga. *Dwars denken, samen doen* is geen wetenschappelijk verantwoorde historische studie, maar een anekdotische schets. Het CLM-redactieteam hoopt dat deze schets de lezer boeit, een interessante kijk op het verleden geeft en een frisse blik biedt richting een duurzame toekomst.

Onder redactie van

Peter Leendertse, Adriaan Guldemond,
Eric Hees, Gijs Kuneman, Frits van der
Schans, Hans Bleumink

Tekst

Hans Bleumink

Eindredactie

Marjel Neefjes,
Communicatiebureau de Lynx

Mini-interviews

Eric Hees

Beeldresearch

Nicole Krassenberg en
Communicatiebureau de Lynx

Vormgeving

Annemarie Wijmenga en Martine Janzen,
Communicatiebureau de Lynx

Druk

Veldhuis Media, Raalte

Bindwerk

Sikkens Grafische Afwerkers, Deventer

Uitgave

november 2011

Oplage

1600

Beeldverantwoording

Adamczyk, Monika: **84** (rechtsonder)

Communicatiebureau de Lynx: **53, 75**

ANP Photo: **35, 47**

Broere, Lex: **33**

Classroom Clipart: **84** (linksonder)

CLM: **20, 22, 27, 31, 39, 40, 44, 50,**

54, 56, 60, 64, 65, 66,

Collignon, Jos: cartoon **56**

4CB: **80**

Dam, Arend van: cartoon **74**

Draghici, Christian: **14**

Geerts, Rob: **63**

Helder, Mathijs: **18**

Hoeben, H.: **55**

<http://blog.lib.umn.edu>: **12**

Hut, Hans: **91**

Jong, Zeger de: **24**

Nationaal Archief/Spaarnestad Photo/
Anefo/Bert Verhoeff: **8**

Nationaal Archief/Anefo/R.C. Croes: **10**

Orlanes, Denmark: **90**

Peet, Ronald: cartoon **87**

SKETS: **85**

SMK: **43, 69**

Terwan, Paul: **36**

Vegete, Idelette van der: **38**

Vincent yu/associated press: **70**

www.obio.nl: **16**

www.zeeuwsevelegel.nl: **43**

Zwanniken, Gert Jan: **68**

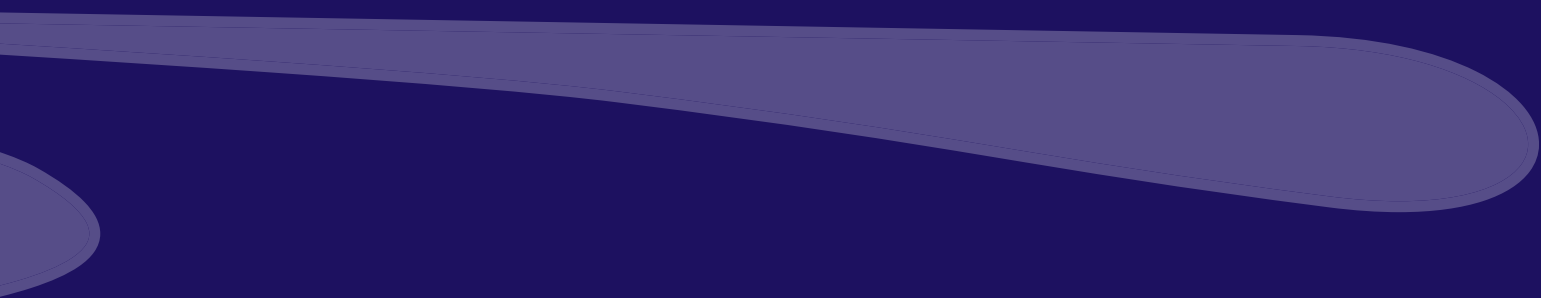
ISBN 97 890 5634 255 5

Dit boek is gepresenteerd op het CLM-jubileumsymposium, 16 november 2011 in Artis, Amsterdam. Dit symposium is mede mogelijk gemaakt door FrieslandCampina, Heineken, ZLTO, en het ministerie van Infrastructuur & Milieu.

De samenstellers hebben hun uiterste best gedaan bronnen en rechthebbenden van gebruikt beeldmateriaal te achterhalen. Wanneer desondanks beeldmateriaal wordt getoond waarvan u (mede)rechthebbende bent en voor het gebruik waarvan u niet als bron of rechthebbende wordt genoemd, ofwel voor het gebruik waarvan u geen toestemming hebt verleend, kunt u contact opnemen met nkrassenberg@clm.nl.

Ministerie van Infrastructuur en Milieu

Het massale boerenprotest van 23 maart 1971 in Brussel tegen de dalende landbouwprijzen markeert het einde van het tijdperk waarin de landbouw de vanzelfsprekende centrale positie had in politiek en beleid voor het platteland. Vanaf dan worden natuur en milieu steeds belangrijker en lopen de spanningen tussen boeren en milieubeschermers steeds verder op. Om de kloof tussen beide kampen te overbruggen, richten negen idealistische doeners in 1981 het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) op. Dertig jaar later is er veel bereikt. Het water is schoner geworden, dierenwelzijn staat hoog op de agenda en duurzaamheid is voor veel landbouwbedrijven vanzelfsprekend geworden.

Dwars denken, samen doen blikt terug op dertig jaar CLM. Het is een anekdotische reis door de geschiedenis van landbouw en milieu - langs Landbouwschap,

mammoetbedrijven, MINAS, dioxine, gifpiepers, agrarische natuurverenigingen, superheffing, natuurbraak, milieucontracten, meetlatten, agrobioterrorisme, ganzenoverlast en koeien in de wei. Er is in die dertig jaar veel veranderd. Het Groene Front is versplinterd, de overheid heeft zich teruggetrokken, milieuorganisaties zitten met het bedrijfsleven aan tafel en voor de grote multinationale voedingsconcerns is duurzaamheid een pijler onder de bedrijfsstrategie geworden.

Tegelijk laat *Dwars denken, samen doen* zien dat er nog veel moet gebeuren en dat de uitdagingen voor de duurzame ontwikkeling van de landbouw de komende tien jaar misschien wel groter zijn dan dertig jaar geleden. Meer dan ooit is het tijd voor een organisatie die het maatschappelijk debat aanjaagt, slimme oplossingen voorstelt, partijen uitdaagt en bruggen bouwt.

ISBN 97 890 5634 255 5

